

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

ДЕМИДЮК ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

**ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ПОВАГИ ДО ДОРΟΣЛИХ У ПРОЦЕСІ
ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ**

Спеціальність: 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма Початкова освіта

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ДЕСЯТНИК КАТЕРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

кандидат педагогічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри теорії і методики

початкової освіти

від 12 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

д.п.н., проф. Пріма Р.М. _____

АНОТАЦІЇ

Демидюк Т.В. Виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи

Кваліфікаційна робота є теоретико-експериментальним дослідженням проблеми виховання поваги до дорослих у молодших школярів у позакласній роботі. На основі теоретичного аналізу розкрито сутність “повага”, “повага до дорослого”, “виховання поваги до дорослого”. Визначено критерії (когнітивний: обсяг знань про повагу до людини; емоційно-ціннісний: усвідомлення необхідності емоційно-ціннісного ставлення до дорослого, доброзичливість; діяльнісно-поведінковий (практичні навички, уміння і досвід проявляти повагу до дорослих у конкретній ситуації), відповідні показники, схарактеризовано рівні вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного (високий, достатній, середній, низький).

Розроблено та апробовано форми і методи виховання поваги до дорослих у молодших школярів у позакласній роботі, які передбачають реалізацію педагогічних умов, що включають: застосування інноваційного змісту, форм і методів позакласної роботи у вихованні поваги до дорослих в учнів початкової школи; забезпечення активної співпраці вчителів, батьків, школярів у системі особистісно-значущих суб’єкт-суб’єктних відносин, спрямованих на шанобливе ставлення один до одного.

Ключові слова: повага, повага до дорослого, виховання поваги до дорослого, молодші школярі, позакласна робота, методика виховання поваги до дорослого.

Demydiuk T. Educating the respect of primary school children for adults in the extracurricular activities.

The thesis is a theoretical and experimental research of the problem of Educating of the respect of primary school children for adults in the extracurricular activities. Through theoretical analysis, the author defines the essence of the concepts «respect», «respect for adult», «educating the respect for adult». Criteria (cognitive: the amount of knowledge about respect for human; emotional and valuable: awareness of the need for emotional and value attitudes towards adults, friendliness; activity-behavioral: practical skills, abilities and experience to show respect for adults in a particular situation), corresponding indices, and levels of the respect of primary school children for adults (high, sufficient, medium, low).

Pedagogical conditions of educating the respect of primary school children for adults in the extracurricular activities are theoretically and experimentally tested. The methods and forms of educating the respect of primary school children for adults in the extracurricular activities are substantiated. The methods of educating the respect of primary school children for adults in the extracurricular activities envisaging the realization of every pedagogical conditions has been experimentally tested.

Keywords: respect, respect for adult, educating the respect for adult, primary school children, extracurricular activities, the methods of educating the respect for adult.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПОВАГИ ДО ДОРΟΣЛИХ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ.....	8
1.1. Історико-педагогічний аналіз проблеми виховання у молодших школярів поваги до дорослих	8
1.2. Особливості виховання у молодших школярів поваги до дорослих	19
1.3. Стан вихованості в молодших школярів поваги до дорослих	32
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПОВАГИ ДО ДОРΟΣЛИХ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ.....	43
2.1. Характеристика педагогічних умов виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи.....	43
2.2. Результати формувального етапу дослідницько-експериментальної роботи	62
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми. Утвердження поваги в суспільстві є необхідною умовою становлення миру та соціально-економічного розвитку держави, що зумовлює необхідність виховання відповідальності, самостійності, толерантності, доброзичливості, співчуття до інших людей, поваги в суспільному середовищі з метою поліпшення взаєморозуміння, взаємоповаги у спілкуванні як між окремими особами, так і між соціальними групами населення.

Особливої актуальності набуває проблема міжособистісних взаємин між старшим та молодшим поколіннями. В епоху нових глобалізаційних викликів, пов'язаних із російським вторгненням в Україну, гуманітарною кризою, економічними і суспільними змінами сучасна сім'я переживає трансформацію міжпоколінних відносин, зазнає глибокої кризи, піддається процесам соціальної та духовної деформації. Серед освітніх цілей і пріоритетів важливе місце належить вихованню особистості з ціннісним ставленням до людини, що передбачає формування таких якостей у молодших школярів, як доброзичливість, чесність, привітність, ввічливість, співчуття, чуйність, турбота, які є основою формування поваги до дорослих. Виховання поваги дітей до сім'ї, батьків, педагогів, старшого покоління є запорукою становлення духовно-моральної особистості.

Актуальність проблеми дослідження визначається вимогами державних документів (законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Концепції «Нова українська школа», Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років тощо) щодо модернізації національної системи освіти, а також Конвенцією ООН про права дитини, Сімейним кодексом України, Європейською конвенцією про здійснення прав дітей, у яких наголошується на пріоритетному праві родини і відповідальності батьків за виховання і розвиток дитини; на значущості залучення батьків до освітнього процесу, партнерської взаємодії сім'ї та освітніх закладів;

виокремлюється завдання виховання у покоління, що зростає, поважного ставлення до членів родини як складника їхньої моральності.

Теоретичною основою проблеми виховання поваги до дорослих є дослідження змісту, форм і методів морального виховання, які висвітлені у працях педагогів минулого (Г. Ващенко, О. Духнович, А. Макаренко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

Значний внесок у дослідженні проблеми виховання у дітей поваги, шанобливого ставлення до дорослих зробили такі науковці, як І. Бех, Г. Беленька, О. Бутенко, С. Васильєва А. Карнаухова, О. Киричук, Т. Кочубей, Т. Кравченко, О. Рябошапка О. Скрипченко, О. Сухомлинська, О. Чорна, І. Швецова та ін.

Актуальними в контексті нашого дослідження є роботи: виховання у старших дошкільників поважного ставлення до людей похилого віку (О. Рябошапка), виховання поважливого ставлення молодшого школяра до батьків у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (О. Тимофєєва), полікультурне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі школи (В. Бойченко), виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності (О. Лавроненко), теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи (В. Білоусова) тощо.

Пропри наявну значну кількість наукових праць і належне розроблення ученими різних аспектів морального виховання, залишаються недостатньо вивченими особливості виховання в дітей молодшого шкільного віку поваги до дорослих як важливого складника морального виховання; потребують удосконалення форми та методи виховання, спрямовані на педагогічну підтримку батьків у вихованні в дітей означеної моральної якості.

Отже, актуальність окресленої проблеми зумовило вибір теми дослідження: *«Виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи»*.

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування проблеми дослідження визначити та експериментально перевірити педагогічні умови виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити історико-педагогічний аналіз проблеми виховання у молодших школярів поваги до дорослих; уточнити сутність ключових понять.
2. Розкрити особливості виховання у молодших школярів поваги до дорослих.
3. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні вихованості поваги до дорослих у молодших школярів.
4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи.

Об'єкт дослідження – процес позакласної виховної роботи вчителя початкових класів.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи.

Для вирішення поставлених завдань дослідження застосовувався комплекс взаємопов'язаних *методів дослідження*: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення); емпіричні (опитування учнів, інтерв'ю, бесіди, спостереження, констатувальний і формувальний експерименти); статистичні (кількісно-якісний аналіз емпіричних даних, математичне оброблення здобутих експериментальних даних).

Експериментальна база дослідження: Самари-Оріхівський ліцей Самарівської сільської ради Ковельського району Волинської області.

Елементи наукової новизни та теоретичне значення одержаних результатів дослідження: експериментально перевірено педагогічні умови виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної

роботи; *уточнено* сутність понять “повага”, “повага до дорослого”, “виховання поваги до дорослого”; *визначено* критерії, показники і рівні вихованості у молодших школярів поваги до дорослих; *подальшого розвитку* набули зміст, форми і методи позакласної виховної роботи вчителя початкових класів.

Практичне значення одержаних результатів. Результати теоретичних пошуків та експериментальних досліджень можуть бути використані вчителями закладів загальної середньої освіти, педагогами-організаторами, вихователями, керівниками гуртків, факультативів у позакласній роботі з метою оптимізації процесу морального виховання молодших школярів, шанобливого ставлення до дорослих.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалась під час проведення експериментального дослідження, проходження попереднього захисту на кафедрі теорії і методики початкової освіти.

Результати дослідження апробовано в рамках проведення Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет конференції «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи», 7-8 листопада 2024 р., Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Тема доповіді «Авторитет батьків у формуванні поваги до дорослих у молодших школярів».

Структура. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (68 найменувань), додатків і становить 85 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПОВАГИ ДО ДОРΟΣЛИХ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

1.1. Історико-педагогічний аналіз проблеми виховання у молодших школярів поваги до дорослих

Протягом розвитку суспільних відносин у філософії, етиці, педагогіці й психології науковці неодноразово аналізували природу, сутнісні характеристики та механізми формування моралі та її компонентів: моральної свідомості, моральних суджень, моральних цінностей, почуття гідності, поваги до батьків, близьких, до оточуючих, які лежать в основі моральної вихованості.

У різні історичні періоди педагоги-практики зверталися до педагогічної мудрості народного досвіду виховання дітей. У працях Я. Коменського, Й. Песталоцці, О. Духновича, К. Ушинського, М. Стельмаховича обґрунтовані принципи народності виховання.

Питання народної педагогіки були предметом дослідження багатьох вчених в різних аспектах, а саме: народознавчі основи виховання (Г. Волкова, М. Стельмахович, О. Столяренко), національно-культурні традиції народу (А. Бойко, А. Драгул).

Українська народна педагогіка традиційно охоплює важливі напрямки виховання дітей, зокрема: трудове, моральне, інтелектуальне, фізичне й естетичне. Народ завжди піклувався про зростання фізично здорової дитини, про те, щоб вона засвоювала морально-етичні закони, виростала духовно багатою. Високі вимоги до морально-духовного розвитку дітей передбачали виховання таких якостей, як: порядність, чесність, правдивість, справедливість, працелюбність, гідність, честь, додержання слова, вірність (громадянська, товариська, подружня), шанобливе ставлення до старших, свого роду, тактовність, гостинність, побожне ставлення до хліба, відданість рідній землі. Дітей змалечку привчали допомагати батькам, доглядати за іншими членами родини за потребою, бути повсякчас уважними й

турботливими до них. Народна мораль суворо засуджувала внутрішньосімейну ворожнечу, родинне життя мало ґрунтуватися на засадах щирої співдружності, людяності, поваги до свого роду: звичай зобов'язував кожного досконало вивчати і знати своє коріння. Повага й любов до рідної землі, національних звичаїв і традицій починалася з поцінування писемних пам'яток, переказів, предметів побуту, портретів, сімейних реліквій та інших матеріалів про життя пращурів.

Розглядаючи сутність народної педагогіки, варто звернутися до наукового доробку М. Стельмаховича. Однією з характерних рис української народної педагогіки було поцінування жінки-матері, котра стояла на сторожі доброї, лагідної, світлої атмосфери в сім'ї, що є необхідною умовою виховання поваги. Від неї діти одержували й одержують перші знання про рідну мову, моральні закони свого народу. В українських родинах величезну роль у вихованні відігравали також дідусь і бабуса, люди старшого покоління, навчені життєвим досвідом. Не випадково М. Стельмахович називав їх «народними педагогами» [58, с. 122].

Так, мати своїм досвідом творила і збагачувала українську систему виховання. Батько ж, як голова сім'ї, опікувався господарством і залучав до цієї справи синів. Він стежив за дотриманням звичаїв та обрядів. У календарні свята обов'язково виконував відповідні ритуали. Батькове слово було законом для всієї сім'ї. За звичаєм батько першим сідав за стіл на найпочесніше місце. Тож віками формувалася в українській родині взаємоповага, шанувалися моральні цінності. Побутувало і ласкаво-шанобливе ставлення дитини до кожного члена родини. Ідеалом української народної педагогіки були сім'ї, де взаємини склалися на основі рівноправності чоловіка і жінки, на засадах взаємоповаги.

Народні звичаї завжди перебували у нерозривній єдності з традиціями. Так, під час різдвяних та новорічних канонів «виявляються найвищі людські чесноти – шанування людини, її пам'яті, ділити радість з Іншою людиною; бажати їй те, що бажаєш собі... » [28,с.14]. «Нести Вечерю» – це значить

шанувати старійшину (найстарішого в роді), ділити надію, долю, добро, багатство з старшим роду [28, с. 36].

Символом єдності роду, близькості, злагоди та любові є колядки. Надзвичайно цікаві «колядки циклу виховання-звеличення дідуса-бабусі, батька-матері, сина-доньки". Несказана радість панує на цій «Родовій Вечері». Другою характеристичною рисою «Коляд» – «Родової Вечері» є те, що у цей день ніхто з роду чи родини не мусить згадувати кривд чи сварок, невдоволень попередніх – «забуто все. Панує лише любов, ласка й єдність» [27, с. 44].

Однією з найважливіших вимог народної моралі була діяльна любов до людей, допомога ближньому. Шанобливе ставлення до старших виявлялося у звертанні на «Ви» ; вітаючись, молодші мали вклонятися старшим. Така шана ґрунтувалася на переконаності в тому, що найбільшу повагу треба виявляти до того, хто має більший життєвий досвід. Не можна було перебивати співрозмовника, натомість – спокійно вислухати до кінця. Казали, що добра людина лагідно відповідає й дивиться в очі, про неї судять не лише за її словами чи намірами, а й за вчинками.

Батьки завжди навчали дітей казати правду. «Ніколи не кажи неправду, бо як піймають на брехні, то вже хоч і божися, все одно не повірять» – каже народна мудрість. Обов'язковим було вітатися з усіма. У кожному з традиційних українських вітань – побажання добра і здоров'я: «Доброго ранку!», «Добрий день!», «Здрастуйте!», «Доброго здоров'я!». У відносинах молодших зі старшими високо цінувалися слухняність, доброзичливість, сердечне ставлення до батьків, родичів та інших мешканців.

У традиціях української сім'ї визначне місце посідає культ пращурів. У кожному регіоні визначається День пам'яті (проводи) померлих людей, загиблих вояків.

Таким чином, педагогічні традиції, накопичені в ході історії, знайшли своє відображення в народній педагогіці і становлять основу її виховної системи з розвитку моральних якостей особистості, зокрема поваги до дорослих. Традиції, що існують в піснях, прислів'ях, казках, звичаях,

обрядках, правилах поведінки, є фундаментом формування у дітей виховання поваги до дорослих, що закладається в родині з дитинства і не втрачається ніколи.

Особливої актуальності набула проблема виховання поваги до дорослих в XVI-XVIII століття. Саме в цей період розгорнулася теоретична і практична діяльність Я.Коменського, Г.Песталоцці та ін.

У своїх педагогічних творах Я.Коменський наголошував на необхідності морального виховання дітей та молоді. Він підкреслював, що людина не народжується з моральними якостями – вона набуває їх протягом усього життя; моральність пов'язана з вихованням мудрості і любові до неї в учнів. Допомогу ближньому, людяність по відношенню до інших Я. Коменський підносив до закону гуманізму, він прагнув, щоб навчальні заклади перетворилися у майстерні людяності. Педагог, поряд із головними добродіями, рекомендував розвивати в дітях скромність, слухняність, охайність, доброзичливість до інших людей, повагу до старших, працелюбність. Особливого значення він надавав позитивному прикладу вчителів, батьків, товаришів, бесіди з дітьми на морально-етичні теми [33, с.245].

Значне місце в ученні Я. Коменського займають питання сімейного виховання: проблема виховання поваги до дорослих, до своїх батьків.

Першою сходинкою виховання для дітей від народження до 6 років, на думку Я. Коменського, є материнська школа. В однойменному творі він розкриває особливості життя сім'ї, ставлення дитини до навколишнього світу, перш за все до матері. Знайшли висвітлення й аспекти морального виховання, особливо пов'язані зі ставленням до людей, – виховання поваги до дорослих, ввічливість та інші якості. Аналіз твору «Материнська школа» дає змогу виділити такі методи виховання як особистий приклад, настанови (повчання), читання художніх творів, використання народних традицій у вихованні дитини.

Ідеї Я. Коменського стосовно ролі матері і її взірця зазнали подальшого суттєвого розвитку в діяльності Г. Песталоцці. Так, основа морального та

інтелектуального вдосконалення, що у своєму зародженні має інтуїтивний характер, повинна закладатися матір'ю. У ході прогресивного розвитку своїх засобів впливу вона повинна спочатку здійснювати вплив на почуття, а далі в цьому вихованні почуттів шукати основу для впливу на розум [43].

Г. Песталоцці зазначав, що почуття любові до дитини, довіра до неї, почуття вдячності, терпіння, обов'язку, моральні почуття виникають з відносин дитини до матері. Першим паростком моральності дитини є виникнення вже в ранню пору життя почуття довіри, любові по відношенню до найближчої для неї людини – матері, яка задовольняє його важливі життєві потреби» [60]. Таким чином, Й. Песталоцці вірєць доброї і працелюбної матері вважає головним фактором, що сприяє правильному моральному розвитку дітей.

Шляхом формування моральної поведінки дітей, на думку Й. Песталоцці, були розвиток моральних почуттів, формування моральних поглядів через власні роздуми, вправління у хороших вчинках, самовладання, підтримка [43]. Швейцарський педагог поряд з любов'ю до дітей, без якої він не вважав можливим досягти успіху у вихованні, цінував у вчителів, батьках такі якості, як життєрадісність, скромність, моральну чистоту. Він уважав, що саме ці якості здатні допомогти дорослим заслужити симпатію дітей, користуватися з їх боку любов'ю та повагою.

Повага до дорослих в поглядах Г. Сковороди з його філософськими розуміннями суспільних відносин тлумачиться так, що суспільство повинно бути вільне й щасливе. Тому мислитель висуває філософську тезу про «нерівність рівності», яка добре узгоджується з його гуманістичним світосприйняттям, з повагою до людини будь-яких талантів, будь-якої праці, незалежно від соціального стану й походження. Г. Сковорода визначає, що важливим для суспільства є виховання людини доброзичливої, скромної, уважної і чуйної до інших людей, звертає увагу на необхідності виховання в дітей поваги до молодших і старших від себе, шанобливого ставлення до батьків, старших, учителів [56, с. 23].

Філософ доводить важливість виховання в родині, бо перші природні вихователі й наставники – молоді батьки. Діти мають зростати в атмосфері глибокої пошани й любові до батька й матері, ставлячись до них як до «ікон божих». Водночас батьки повинні піклуватися не лише про народження здорових спадкоємців, а й про їхнє правильне («благое») виховання [57, с.106-107].

Таким чином, Г. Сковорода акцентує увагу на важливості доброзичливих взаємостосунків у сім'ї, цінності почуття вдячності, що є запорукою виховання поваги до батька, матері й інших людей, схвалює батьків, котрі вчать дітей життєвої мудрості, критикує тих, хто заохочує до чванливості, егоїзму («Вбогий Жайворонок»).

Таких батьків, хто передоручав виховання дітей нянькам, порівнює із зозулями, підкреслює, що виховання дітей – це важлива справа для батьків, яка передбачає моральне самовдосконалення та відповідальність. Виховання поваги до батьків, наголошує Г. Сковорода, повинне стати для дитини природним процесом завдяки сім'ї, яка виховує своїм чуйним, доброзичливим ставленням, навчає цінувати все те, що батьки роблять для дорослішання своїх дітей.

Важливо зазначити, що у дослідженнях Г.Сковороди, уважне і чуйне ставлення до людей не має нічого спільного з підлабузництвом, воно несумісне з будь-якою непорядністю, нечесністю, брехливістю та іншими моральними вадами, породжуваними «житейським морем». Повчає цінувати людину не за матеріальний статок, зовнішність, посаду, становище у світі, а за її внутрішню красу, за розум і моральні якості [57, с. 204].

Г. Сковорода радив, що при вихованні необхідно вдаватися до переконань, викорінення поганих звичок, настанови мають бути добрі, привчати дітей критично аналізувати свої вчинки. У зв'язку з цим він рекомендував такі методи виховання як бесіда, роз'яснення, приклад, поради, звертає також особливу увагу на виняткове значення поваги і любові до дітей, гуманного ставлення до них з боку батьків, старших, учителів.

Таким чином, важливими характеристиками людини, яка з повагою ставиться до оточуючих, є моральні мотиви, ставлення, які проявляються у вчинках та поведінці людини, моральні переконання та почуття. Внутрішнім регулятором шанобливої поведінки є моральні звички, що виражаються у вмінні ставитися з повагою до оточуючих без спонукань, контролю, а виходячи з потреб у певній дії.

Філософ використовує традиційні народні засоби передачі педагогічної мудрості: із вуст в уста дитини, через героїв казок, легенд, байок, притч, оповідей. Таким чином, педагог веде щирю розмову з молоддю, залучає її до роздумів, сприйняття здорової моралі.

Аналізуючи твори К. Ушинського, можна констатувати, що питання поваги до інших було одним із центральних серед його науково-педагогічних інтересів, і стосувалося, перш за все, взаємовідносин між учителем та учнем.

У мистецтві виховання, крім освіченості і моральної досконалості учителя, великого значення він надавав емоційному ставленню педагога до дитини як предмета виховання зокрема і до виховної діяльності в цілому. Педагог говорить про важливу властивість емоцій, коли в процесі спілкування вони можуть легко передаватися від однієї людини до іншої. Щирі почуття однієї людини викликають аналогічні в іншій. Дитина ж особливо легко піддається емоційному впливу і вихователя, тому у взаєминах з нею, хоч якою б вона не була зіпсованою, учитель повинен проявляти любов і довіру до неї.

Негативом, що руйнує добрі взаємини вихователя з вихованцями, є ненависть до вчителя, образа на нього. Діти не люблять тих вихователів, від яких не чують слів похвали чи принаймні визнання добрих вчинків дитиною, а також нетактовних учителів, які принижують почуття гідності вихованця, переслідують його систематичними насмішками, несправедливими зауваженнями й докорами, постійною зумисною похвалою котрогось із учнів на протипагу іншим.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що повага до дорослого пов'язана зі стилем взаємовідносин із педагогом. До дієвих педагогічних

засобів морально-духовного виховання відносимо особистий приклад учителя й батьків, педагогічний такт, переконання, заходи попередження, заохочення й покарання (крім тілесних), педагогічно доцільний режим.

К. Ушинський вважає переконання важливим методом впливу на особистість дитини, а зайве моралізування, читання дітям нотацій зрештою їм набридають і можуть дати протилежний результат. Батьки є для своїх дітей завжди і в усьому взірцем; вони повинні бути винятково тактовними, справедливими, щирими, чесними, витриманими, адже діти люблять наслідувати дорослих [63].

Педагог розглядає виховання як соціальний процес, у ході якого дитина виховується під впливом не однієї особи. «Люди, речі, явища, але насамперед і найголовніше – люди» впливають на цей процес. «Із них на першому місці – батьки й педагоги. Дитина входить у незліченні стосунки, які неминуче розвиваються, переплітаються з іншими стосунками, ускладнюються з моральним ростом дитини» [37, с. 10]. Досліджуючи проблему виховання поваги, педагог уважав, що батько повинен розуміти, що в сім'ї він – не цілковитий, безконтрольний господар, а старший відповідальний член колективу. Якщо ця думка буде добре усвідомлена, то правильною виявиться і вся виховна робота [37, с. 262]. Педагог стверджує, що треба ставити найсуворіші вимоги до своєї власної поведінки. Виховання дітей відбувається перманентно впродовж нашого життя: в моменти, коли батьки розмовляють з іншими людьми і про інших людей, коли радіють або сумують, як поводяться з друзями і ворогами. Як зазначає А. Макаренко, «Батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, з друзями і з ворогами батьківський контроль над кожним своїм кроком – ось перший і найголовніший метод виховання!» [37, с. 265].

Трапляються батьки, які здобувають авторитет на фальшивих основах. Педагог характеризує десять видів такого авторитету: авторитет придушення, авторитет на віддалі, авторитет чванства, педантизму, резонерства, любові, доброти, дружби, підкупу [37, с. 269-273].

Видатний педагог зазначає, що складніше за все виховувати повагу до інтересів оточуючих людей, особливо якщо це стосується сторонніх, а іноді й зовсім невідомих людей. Увагу до інтересів інших необхідно виховувати систематично, не пропускаючи жодної можливості [37, с. 480].

Аналіз педагогічної спадщині А. Макаренка дозволив визначити систему виховання поваги до дорослих у сім'ї, тобто здатність батьків усвідомлювати свої дії та вчинки; ставити найсуворіші вимоги до своєї власної поведінки; поєднувати вимогливість з шаную, що сприятиме вихованню поваги і до батьків, і до інших людей; учити дітей помічати заслуги батьків та виховувати повагу до інтересів оточуючих людей.

Педагог-гуманіст В. Сухомлинський розглядає сім'ю як цілісну систему виховання дітей та молоді. Досліджуючи проблему виховання поваги, педагог уважав, що батьки виховують дітей передусім красою своїх взаємовідносин. У сім'ї, де батько з матір'ю живуть у злагоді, де панують тонка чутливість до слова, думки, почуття, погляду і найменшого відтінку настрою, у відносинах добра, злагоди, взаємної допомоги й підтримки, духовної єдності й щирості, довір'я і взаємної поваги батьків – перед дитиною саме розкривається все те, на чому утверджується її віра в людську красу, її душевний спокій і рівновага. У такої дитини панують мир і спокій у душі, стійке моральне здоров'я, щиросердна віра в добро, в людську красу. Якщо між дорослими не склалися стосунки довіри, взаємної поваги та любові, то життя дитини в сім'ї не може бути щасливим. Якщо батьки люблять один одного, в особистості дитини яскраво виявлені віра в добро, справедливість, краса людських взаємин, довіра до оточення.

В. Сухомлинський постійно підкреслював, що головною школою виховання дітей є стосунки чоловіка та жінки, батька й матері. «Людину ми створюємо любов'ю – любов'ю батька до матері і матері до батька, глибокою вірою в гідність та красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять один одного і разом із тим люблять та поважають людей. Я відразу бачу дитину, батьки якої глибоко, сердечно,

красиво, віддано люблять один одного. У такої дитини – мир і спокій в душі, стійке моральне здоров'я, щиросердечна віра в добро, віра в красу людську [61, с.192].

Видатний педагог у вихованні поважливого ставлення як етичної норми вбачав звернення до людського серця. Учити дитину, бачити і відчувати людей – це одна з найскладніших речей у важкій справі виховання людини. «Виховання людського благородства в дитячому серці починається з максимального олюднювання її ставлення до людей, одухотворення цього ставлення чистими, високими почуттями поваги до людини, і насамперед поваги до матері і батька» [61, с.145].

Так, в умінні «відчути душу» іншої людини, у здатності зрозуміти її душевний стан педагог убачав найкращу рису моральності дитини: «Умій відчути поряд із собою людину, вмій зрозуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ... Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини». У книзі «Як виховати справжню людину» автор звертається до дітей: «Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якій горе... не будь байдужим» [59, с.253].

Велику увагу В. Сухомлинський приділяв вихованню поваги до батьків через творення добра. Педагог стверджував, що усі моральні принципи, насамперед людське, чуйне, дбайливе ставлення людини до людини повинно виявлятися в конкретних, практичних справах. Так, творення добра для людей має стати звичною нормою поведінки, перетворитися на звичку. Добра людина – та, яка завжди несе благо, добро, благополуччя і радість людям.

В. Сухомлинський наполягав на тому, щоб батьки були вимогливими до самих себе, оскільки відсутність батьківської мудрості та виховання можуть понівечити дитячу вдачу. Батьки мають піклуватися, аби діти виростили чуйними до всього живого. Така душевна праця відточує дитячу милосердність, пробуджує бажання робити добро. Душевна чуйність

– це вміння відгукуватися думками, почуттями на все те, що відбувається навколо. Слово батьків має навчати дітей відчувати людину, розуміти її інтереси, прагнення, узгоджувати свої поведінку з суспільством та своїми вчинками демонструвати ставлення до людей [61, с.116].

В. Сухомлинський порушує дуже актуальну проблему – проблему взаємовідносин дітей з батьками. Педагог підкреслював, що діти не повинні відчувати меншовартості, неповноцінності, пониження. Спілкування з дорослими тільки в тому разі матиме належний виховний вплив, коли виступатиме не як службовий обов'язок, а як душевне веління, потреба духовної єдності і дружби поколінь, повторення себе в дітях [61, с.16]. Навчити любити дітей не можливо, ця здатність розвивається у процесі спілкування.

Значне місце у педагогічній спадщині В. Сухомлинського посідає проблема виховання у дітей поваги, любові до матері-берегині домашнього тепла. Культ матері в духовному житті школярів передбачав виховання у дітей поваги, любові, шанобливого й турботливого ставлення до неї, благоговіння перед нею. Але при цьому культ матері супроводжувався вихованням у дітей поваги до батька як голови й годувальника сім'ї [61, с.57].

В. Сухомлинський вважав, що разом з материнською любов'ю дитина приречена бути щасливою, адже вона поєднує вимогливість і доброту, суворість і ласку, покірність і свободу, розкриває істинні джерела щастя і радості життя, заохочує, одухотворяє внутрішні сили дитини. Материнська любов навчає дитину розуміти людей, виховує людську шляхетність, спонукає творити добро, бути чесним, відвертим, правдивим, поважати людей..

Високо цінував він і роль батька в сім'ї – мужньої людини, зобов'язаної відповідати за сім'ю, захищати Вітчизну. Для хлопчиків батько – найближча людина, взірець, зразок вірності ідеалам суспільства. Часто хлопчики мріють бути схожими на своїх батьків. В. Сухомлинський радив звертати особливу увагу на синівську любов і вдячність.

Виховання у дітей любові й поваги до старших, передусім до дідуся й бабусі, В. Сухомлинський вважав гуманним обов'язком кожного. Духовна серцевина справжньої материнської і батьківської любові у тому, щоб син, донька відчували повагу до самих себе, прагнули бути хорошими людьми. Якщо дитина виростає в обстановці безсердечності, вона стає байдужою до добра і краси, вона отримує у спадок « хворобливий стан психіки» [61, с. 52]. Усе життя дитини, все, що вона бачить, робить, відчуває повинно прищеплювати їй переконання: людина – це найдорожче в житті, найвища гідність, честь, доблесть – робити щасливою іншу людину, бути самому добрим, гарним, своєю духовною красою приносити щастя людям [61, с.124].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського дозволив визначити систему виховання поваги до батьків у сім'ї, здатність розуміти душевний стан людини; виховання дітей красою батьківських взаємовідносин; творення добра і усвідомлення власних учинків; формування у дитини культу матері; розвиток поваги до батька як взірця найкращих людських якостей – вірності, працелюбності, відповідальності за сім'ю.

Аналіз літератури надав змогу зробити висновок, що у ході виховання у дітей поваги до дорослих, слід використовувати такі засоби впливу: позитивний приклад учителів, батьків, бесіда з дітьми на морально-етичні теми; схвалення або засудження поведінки; відвернення від усього, що може стимулювати здійснення негативних учинків, дотримання встановлених правил та норм поведінки.

1.2. Особливості виховання у молодших школярів поваги до дорослих

Процес виховання поваги молодших школярів до дорослих вимагає розуміння понять: «повага» , «повага до дорослого» та «виховання поваги».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «повага» ставлення до людини, що визнає її гідність, рівність прав з іншою людиною,

чуйність, делікатність, скромність. Повага до дорослих – основа для відносин співробітництва і довіри між людьми [15]. У словнику з етики поняття поваги характеризується як одне з найважливіших вимог моральності, що має на меті таке ставлення до людей, за яким визнається гідність особистості. Воно передбачає наявність справедливості, рівноправності, уважного ставлення до переконань, прагнень людей, чуйності, ввічливості, делікатності, скромності. Інший аспект зазначеної категорії пов'язаний із почуттям пошани, відносин між людьми, що базуються на визнанні досягнень [49]. Ширше тлумачення «повага» пов'язане з визнанням рівності прав іншої людини, чуйності, делікатності, скромності [38]. Повага до дорослих – основа для стосунків співробітництва і довіри між людьми [49].

Основні ознаки і прояви поваги до людини та її гідності – це бажання виявляти повагу до людини, вимогливість у ставленні до себе та інших, емоційне переживання власної гідності, визнання прав кожної людини, уміння об'єктивно оцінювати себе (самокритичність) та інших, уміння проявляти повагу до інших людей та до себе, вміння відстоювати власну гідність моральними засобами, визнавати чужі заслуги.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності і моральної рівності серед людей; ставлення до людини, в якому визнається її безумовна цінність.

Наголошуючи на тому, що «повага людини є загальною моральною вимогою ставлення людини до людини», В. Мовчан також розглядає її як «визнання гідності іншої людини; дотримання справедливості у стосунках, визнання рівності прав людей, їхнього права на свободу; довіру до людей, повагу їхніх поглядів, переконань і прагнень» [41, с.70].

Повага до людей супроводжується ставленням, що передбачає визнання гідності людини, і тому воно має розглядатися як почуття, пов'язане зі спрямованістю особистості на визнання нею об'єкта поваги як свого ідеалу, зміст якого визначається соціальним рівнем особистості.

Під категорією «гідність» І. Бех розуміє усвідомлення й переживання особистістю самої себе в сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу до оточення. Тож гідність особистості – це єдність її самоповаги та поваги з боку її оточення, що не дає людині замкнутися у своєму внутрішньому світі й жити лише за його законами, а навпаки, змушує її повсякчас бути причетною до людського оточення, змінюючи його за мірками власного морально-духовного розвитку.

У дослідженнях С. Удовицької зазначається: якщо дитина виявляє повагу у взаєминах з іншими, то це є проявом її гідності. «Гідність» – інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини й самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання.

Важливо зазначити, що пошана, на думку І. Беґа, є вищим ступенем морально-духовного ставлення людини до людини, мотивацією якої є «Я дію заради тебе». Той, заради кого може здійснитися певна дія, має бути значущим для суб'єкта дії. Але це має бути значущість, що зумовлюється безпосередньо морально-духовною досконалістю індивіда, заради кого може відбуватися дія. Дія «Заради тебе» – це активність суб'єкта в рамках морально-духовної системи індивіда як об'єкта вчинку-шанування. Така дія і кваліфікується проявом пошани до індивіда. При цьому вона може виявлятися у різних формах, як-от: «поставитися до нього з любов'ю, вдячністю», «зробити йому щось приємне», «прислухатися до його думки, поради», «поводитися згідно з його моральними принципами» тощо.

Важливо зазначити, що за такого розуміння шанування суттєво відрізняється від вияву поваги, адже враховується переважно психічний стан людини, на яку спрямовується цей вчинок. Тут акцент робиться на необхідність берегти її переживання незалежно від її морально-духовної спрямованості [10, с.1-4].

Важливою для нас є думка В. Рибалки, що честь і гідність чимало відіграють для особистості, оскільки стосуються її виняткової соціальної та індивідуальної цінності, значущості, усвідомлення і переживання соціальної оцінки, місця особистості, позиції, ролі, значення в суспільстві та усвідомлення, переживання своєї індивідуальної сили, потенціалу, авторитету ресурсів у власній самооцінці. Це неабияк важливо для організації її успішної взаємодії з дорослими – прояву поваги [50].

Гідність передбачає усвідомлення людиною своєї соціальної значущості і виступає як прояв моральної самосвідомості. У цьому розумінні вона передбачає позитивне ставлення людини до самої себе, коли її думки і дії підпорядковуються самоаналізу і подальшій самооцінці; тобто гідність вказує не лише на соціальну значущість людини, але й на адекватність її самооцінки. Глибоке розуміння та внутрішнє переживання своєї соціальної значущості зазвичай стимулює виникнення позитивних емоцій, які прийнято називати почуттям власної чи особистісної гідності [68, с. 90].

Таким чином, повага передбачає таке ставлення до людей, яким визнається гідність людини, самоцінність особистості, її моральна рівність з іншими, і становить основу саморозвитку особистості. Якщо молодший школяр у взаєминах з іншими виявляє повагу, то це є ствердженням його гідності.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за необхідне виділити якості, що взаємопов'язані між собою і найточніше виражають сутність поваги до дорослих та ознаки їх прояву. Так, ввічливість виявляється у постійному відношенні з повагою до оточуючих. Такі якості, як тактовність, упередженість, делікатність, доброзичливість, уважність – близькі до поняття ввічливість та складають основу поваги людей один до одного. Протилежні ввічливості – грубість, хамство. Ввічливість створює важливу атмосферу спілкування людей, які цінують один одного. Завдяки ввічливості створюється психологічно доброзичлива для людини атмосфера.

Ввічливість вбачається у щедрості та вираженні вдячності, поступливості, рівному тоні у діалогах, готовності піти на зустріч та

пом'якшити вибухонебезпечну ситуацію – все це допомагає дитині відчутти задоволення від прояву ввічливості, а саме – від доброго ставлення до людей.

Протилежний результат досягається тоді, коли дорослі на словах закликають дітей бути ввічливими, а на практиці демонструють приклади безтактності, грубого ставлення один до одного.

Розглядаючи ознаки вияву поваги до дорослих, необхідно виділити толерантність, що передбачає наявність у суспільстві деяких установок щодо розуміння людини та людяності. Зокрема, це установки на незалежність індивіда, його особисту відповідальність за свої переконання та вчинки.

Толерантність не дозволяє нав'язувати свої уявлення про те, що є добро, а що зло; натомість пропонує вбачати в поведінці іншого не те, що є поганим, ворожим власній позиції, а те, що може бути спільно корисним у розв'язанні не лише власних проблем, але й соціальних.

Зовнішня толерантність (до інших) – переконання, що люди можуть мати свою позицію, здатні бачити речі під різними кутами зору. Внутрішня толерантність (до невизначеності) – здатність зберігати рівновагу у різних несподіваних ситуаціях: у конфліктах, стресі; здатність до прийняття рішень і діяння в подібних обставинах, навіть якщо невідомі всі факти і можливі наслідки. Компонентами толерантності є: емпатія, комунікативна толерантність, прийняття себе та прийняття інших.

Однією із провідних складових толерантності є вияв емпатії, що означає бути сенситивним до змін, які постійно відбуваються в іншій людині.

За визначеннями О. Савченко, емпатія – це співпереживання, розуміння почуттів, що переживає інша людина, і відповідне виявлення своїх почуттів.

Таким чином, поняття «*повага до дорослого*» трактуємо як моральну якість, яка ґрунтується на визнанні гідності людини, реалізується у взаємодії з іншими людьми, що знаходить свій прояв у ввічливому (тактовному, доброзичливому) та толерантному поводженні (уважному ставленні та безоцінному прийнятті іншої людини, чуйності, емпатії, розумінні).

Виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку визначено як складову загального виховного процесу, систематичну і

планомірну діяльність навчальних закладів та сім'ї, спрямовану на виховання школяра, який ставиться до дорослої людини як до цінності.

Однією з особливостей розвитку учнів молодшого шкільного віку є те, що вони легко наслідують учинки дорослих і товаришів. Для них домінантним є приклад авторитетної людини, який проявляється у легкому засвоєнні її дій. У зв'язку із тим, що у молодших школярів недостатньо розвинена критичність їх суджень – учні початкових класів не здатні диференціювати вчинки оточуючих на позитивні та негативні. Отже, маємо підстави стверджувати, що в основі виховного впливу на молодших школярів лежить наслідування.

Моральне формування особистості розглядається як процес інтеріоризації зовнішніх стимулів і перетворення їх у внутрішній регулятор поведінки. Психологічною основою цього процесу є довільне прийняття молодшим школярем морального рішення через наслідування поведінки і дій оточуючих.

Таким чином, процес спостереження за оточуючими в учнів початкових класів випереджає процес самопізнання. Спочатку у них з'являється критичне ставлення до інших, а потім до себе. Чим глибше молодший школяр розуміє інших людей, тим швидше і глибше починає розуміти себе. Саме тому в цей віковий період важливо використовувати для виховання поваги такий прийом, як читання літературних творів, що своїм змістом викликають роздуми над учинками та мотивами цих учинків.

Педагогічна взаємодія може бути ефективною лише у тому випадку, якщо його учасники – дорослий і дитина – є взаємно значимими. Йдеться про значущість не лише дорослих для дітей, але й дітей для дорослих. Байдушність до дитини, до її індивідуальних особливостей і запитів, ігнорування її внутрішнього світу, її позиції по відношенню до них можуть серйозно спотворити результати дій. Саме тому в сучасній педагогіці особливе значення належить вивченню особливостей учасників взаємодії в процесі виховання.

Це можливо показати на конкретних варіантах педагогічної взаємодії. В основі – сфера сім'ї і взаємовідносини, що складаються в ній. Для цього варто розглянути тактики виховання, які закладаються в сім'ї і побачити, що представляє собою взаємна значущість у ній

У кожній сім'ї об'єктивно складається відповідна, не завжди усвідомлена нею система виховання. Це стосується розуміння цілей виховання, формування його завдань і цілеспрямованого застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна й чого не можна допускати в стосунках із дитиною.

У одних батьків вимоги, які вони висувають перед дитиною, відповідають очікуванням педагогів. В інших системах домашнього виховання вимоги часто суперечать принципам, затвердженим у школі. Дитина, стикаючись із протилежними вимогами, переживає ці протиріччя, не може визначити своєї життєвої позиції; розвиток її особистості деформується.

Виділяють чотири тактики виховання в сім'ї й чотири типи сімейних взаємовідносин відповідно, що є передумовами і результатами їх виникнення: *диктат, опіка, невтручання і співробітництво*.

Диктат у сім'ї проявляється в систематичному придушенні одними членами сім'ї (дорослими) ініціативи і почуття власної гідності інших її членів. Батьки повинні висувати вимоги до своєї дитини, виходячи з цілей виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, у яких необхідно приймати педагогічні і морально виправдані рішення. Але максимальна вимогливість дорослих повинна поєднуватися з максимальною довірою і повагою до молодшого, у протилежному випадку вимогливість обертається грубим тиском [1].

Батьки, які обирають такі види впливу як наказ і насилля, стикаються з протистоянням дитини, яка відповідає на тиск і погрози лицемірством, обманом, грубістю, а іноді щирою ненавистю. Таким чином, змінюються ціннісні якості особистості: самостійність, почуття власної гідності, ініціативності, віра в себе і свої можливості. Безоглядна авторитетність

батьків, ігнорування інтересів і думки дитини – все це гарантія серйозних негараздів формування його особистості [1].

Опіку в сім'ї А. Петровський характеризує як систему відносин, за яких батьки, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, захищають її від труднощів, приймаючи їх на себе. Диктат і опіка батьків – явище одного порядку. Так, диктат передбачає насилля, наказ, жорсткий авторитаризм, а опіка – турботу, позбавлення труднощів. Але результат багато в чому співпадає: у дітей відсутня самостійність, ініціатива, вони відсторонені від вирішення питань, які стосуються їх, і загальних проблем сім'ї. Батьки постійно намагаються, щоб їх дитини не торкалися жодні життєві труднощі, тим самим блокують процес серйозної підготовки дітей до зіткнення з реальністю. Саме тому діти, виховані в умовах атмосфери опіки, стають непридатними, суб'єктивно і об'єктивно неблагополучними, не здатними до особистої відповідальності [1].

Система міжособистісних відносин у сім'ї, яка будується на визнанні можливостей і незалежного існування дорослих і дітей, може породжуватись тактикою *невтручання*. При цьому передбачається співіснування двох світів: дорослі і діти, і ні тим, ні іншим не слід переходити намічену лінію [1]. Цей тип взаємовідносин спричинений пасивністю батьків як вихователів, які ухиляються від активного втручання в життя дитини, і віддають перевагу комфортному співіснуванню поруч із ними, що не вимагає зусиль.

Четвертий тип взаємовідносин у сім'ї – *співробітництво*. Співробітництво передбачає опосередкованість міжособистісних відносин у сім'ї загальним цілям і завданням спільної діяльності, її організації і високим моральним цінностям. Саме в ситуації співробітництва переборюється егоїстичний індивідуалізм дитини. Сім'я, де провідним типом взаємовідносин є співробітництво, набуває особливої якості, стає групою високого рівня – колективом. Співробітництво – це спосіб організації зв'язків і взаємодії старшого і молодшого покоління в сім'ї, яка для реалізації цілей морально виправданого виховання є оптимальним на противагу диктату, опіки та невтручання.

Життя дорослої людини наповнене складними, важкими, іноді драматичними ситуаціями. Щоб підвищити згуртованість сім'ї, необхідно зробити дитину не лише свідком подолання труднощів, але й прямим співучасником у цьому процесі, причому, йдучи на це, сім'я об'єднується, зміцнюється її основа. Таким чином, розпочинається співучасть, без якої неможлива співпраця поколінь. При цьому мається на увазі дієва турбота про дітей, їх блага, і в той же час вимоги, які батьки висували б собі, знаходячись на їхньому місці [1].

Таким чином, розглянувши значимість старших членів сім'ї в очах дітей та дітей для дорослих і взаємовідносини, що складаються в сім'ї, було проаналізовано тактики сімейного виховання. Серед вищезазначених найбільш ефективною для формування поваги до дорослих є тактика співробітництва, у ході якої спостерігається взаємна значущість членів сім'ї.

Моральне виховання розпочинається в сім'ї, яка надає орієнтири ціннісного ставлення до оточуючих людей. Основу моральності людини складають загальнолюдські та національні цінності, моральні норми, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві. Серед таких норм – гуманізм, показником якого є повага до іншої людини.

Для обґрунтування провідних педагогічних умов виховання поваги дітей до дорослих ми звернулися до проблем педагогіки сімейного виховання, психології сімейних відносин, особливостей взаємовідносин між дітьми та батьками, а також гуманістичних відносин учителів і дітей.

Проблема відносин між батьками, оточуючими людьми постала особливо актуальною та вийшла на рівень гуманістичного осмислення. Саме на основі гуманістичних взаємовідносин у сім'ї можна конструювати розв'язання проблем формування внутрішнього світу особистості, а саме – виховання поваги до інших.

Виховання дітей молодшого шкільного віку – складний процес, де вирішальна роль належить сім'ї, у якій дитина засвоює норми спілкування з близькими, навчається жити з людьми та виявляти піклування про них, нести відповідальність за свою поведінку та вчинки. Під сімейним вихованням

розуміється не тільки спрямований виховний вплив батьків на дитину, а вся система внутрішньосімейних відносин, що сприяє формуванню у дитини ціннісних орієнтирів, комплексу потреб, інтересів і звичок, типів соціальної поведінки.

Гуманні взаємовідносини завжди орієнтовані на ціннісне ставлення до людини як абсолютної цінності. Вони пов'язані з розвитком дитини як особистості, закріпленням у свідомості дитини загальнолюдських цінностей.

Вищезазначене дає підставу розглядати зміст гуманних взаємовідносин сім'ї як основу виховання поваги до інших, що включає: розуміння і прийняття універсальних загальнолюдських цінностей (осмислення єдності людського роду і себе як її неповторної частини; повага до людського життя); формування досвіду гуманних взаємовідносин (повага людської гідності, терпимість, людяність, доброта, справедливість, милосердя, вміння пробачати, великодушність, неприпустимість недовіри і ворожості, доброзичливість).

Таким чином, важливим чинником, що формує моральні якості особистості, а саме – повагу до інших, є відносини, у системі яких сім'я виконує свою основну суспільну функцію. Для формування всебічно розвиненої особистості, орієнтованої на гуманістичні цінності, ставлення до людини як до цінності потрібна гуманізована система відносин у сім'ї.

Послідовники Адлера (Д. Нельсен, Л. Лотт і Х. Гленн) запропонували шляхи досягнення позитивної поведінки дітей, основаної на повазі до батьків:

- використання спільного обговорення сімейних проблем і досягнень сім'ї;
- бесіди з дитиною стосовно її проблем;
- у ході корекції поведінки застосування некаральних методів впливу.

Особливу увагу автори звертають на те, що негативна поведінка дітей є наслідком помилкових виховних впливів з боку батьків.

Окрім дитячо-батьківських відносин визнають також важливими взаємовідносини між батьками, вплив подружніх стосунків на розвиток дітей

у сім'ї. Саме від них залежить те, як ставиться дитина до оточуючих і до своїх батьків. Поряд з цим можна виділяти уміння, які необхідні батькам для позитивної взаємодії з дітьми: чути, що дитина хоче сказати; виражати власні думки і почуття в зрозумілій для дитини формі; позитивно вирішувати конфліктні питання: так, щоб результатами були задоволені обидві сторони.

Для позитивних сімейних відносин характерними є повага, близькість з батьками, прояв любові. Виділяють такі особливості побудови позитивних взаємовідносин між батьками і дітьми: неперервність у передачі дитині відчуття любові, симпатії; готовність ділитися з дітьми часом, знаннями, досвідом (А. Фромм).

Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток поваги до дорослих пов'язаний з особливостями дитячо-батьківських відносин, у яких значне місце належить суб'єкт-суб'єктивним взаєминам.

Існують всього лише три показники поведінки людини по відношенню до іншої людини, які визначає Н. Щуркова, але ці три характеристики зосереджують усю сукупність моральних якостей розвитку дитини : «бачити людину», «чути людину», «приймати людину», «розуміти людину», «дякувати людині», «взаємодіяти з людиною», «допомагати людині» [49].

У контексті дослідження важливим є питання визначення сутності та ролі «значимого педагога». Важливим є той факт, що і вчитель, і учень, взаємодіють, змінюючи внутрішній світ один одного. У зв'язку з цим особливої уваги вимагає питання про рівень значимості педагога для учнів, а також учнів для педагога. У даному випадку значимість розглядається нами як здатність і можливість здійснювати суттєвий вплив на особистість як учня, так і педагога.

Теоретичним аспектам, що стосуються в першу чергу типології взаємовідносин у системі «вчитель–учень», їх джерелам, динаміці та формам прояву присвячено багато робіт, у яких приділяється увага авторитетності вчителя.

Аналізуючи розуміння феномену авторитетності вчителя, спостерігається перехрестя понять «улюблений вчитель», «значимий учитель», «референтний учитель», «авторитетний учитель». Таким чином, авторитет учителя в очах учнів – це визнання за ним права приймати відповідальні рішення в різних ситуаціях спільної діяльності, а також значимість для учнів професійних, духовних якостей особистості вчителя [34].

Важливим для нашого дослідження є аналіз відображення підвищення рівня значимості педагога для школярів запропонований М. Кондратьєвим.

Формування авторитетних відносин у шкільному колективі є складний, розгорнутий у часі процес, який відбувається в умовах спільної діяльності учнів і вчителів. Взаємостосунки між ними до того моменту, коли вони вже можуть бути охарактеризовані як ставлення авторитетності, повинні пройти ряд етапів, які відображають якісні підвищення рівня значимості педагога для школярів. На основі проведених досліджень М. Кондратьєвим були виділені наступні основні стадії становлення авторитета вчителя.

1. Педагог – джерело інформації. Взаємовідносини ґрунтуються на значимості вчителя як джерела важливої для учнів інформації. На цьому етапі вчитель в очах учня може не бути індивідуальністю, його особисті якості можуть взагалі не фіксуватися або сприйматися негативно. У цьому випадку учні не завжди цікавляться думкою учителя, оцінкою ситуації.

Таким чином, учитель практично завжди є значимим для школяра як джерело інформації.

2. Педагог – референтна особистість. На наступній стадії формування авторитета педагога у центрі уваги учня є не тільки і не стільки сама інформація, за якою він звертається до педагога, скільки оцінка даною референтною для нього особою. Цей тип взаємовідносин, на відміну від властивій першій стадії становлення авторитету, характеризується наявністю особистісної відмінності. Висока референтність педагога не виключає

можливості негативного ставлення учня до нього як особистості. Не зважаючи на те, що відносини референтного вчителя до фактів і обставин, що піддаються інтерпретації, стають орієнтиром у житті, учень часто буває не згоден з цією оцінкою, не приймає її як правильну, але саме до педагога звертається, щоб остаточно переконатись у правильності обраного рішення.

Таким чином, педагог здатен впливати на життєдіяльність класного колективу, він є для учнів референтною особистістю, чию думку вони враховують при вирішенні як особистісних, так і загальногрупових завдань.

Так, наприклад, майже кожен школяр, перш ніж обрати ту чи іншу тактику своєї поведінки, навіть якщо вона не співпадає із вимогами педагога, повинен співставити свої наміри з позицією вчителя. І навіть, якщо ця позиція не обов'язково буде ним прийнята, її аналізу буде приділена увага і вона вплине на його подальші вчинки.

3. Педагог – авторитетна особистість. Ця стадія характеризується якісно вищим, ніж попередні етапи становлення авторитетних відносин, рівнем значимості педагога для школяра. Авторитетному вчителю довіряють, його думка визнається з самого початку єдино правильною, а успіх очікується і передбачається.

Таким чином, позиція «джерело інформації», «референтна особистість» можуть бути визначені ключовими в процесі підвищення значимості вчителя для учня. Педагог, який є авторитетом для школярів, виступає для них одночасно як в якості референтної особистості, так і джерелом важливої, необхідної інформації.

Отже, від того, чи є педагог значимим для учнів, багато в чому залежить, наскільки успішно він зможе виконувати свої основні функції вчителя і вихователя. Таким чином, нами були проаналізовані особливості взаємовідносин і взаємодії молодших школярів у межах систем дорослий (батьки та вчителі) та дитина, що дозволяє розширити в недостатній мірі розроблену до сьогодення теоретичну основу досліджень, пов'язаних з закономірностями поведінки й спілкування дітей із дорослими.

Із урахуванням суспільної потреби в формуванні суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин, які ґрунтуються на співробітництві, взаємопідтримці та допомозі в педагогічній теорії і практиці, тривають пошуки оптимальних і перспективних шляхів їх розвитку в різних інститутах виховання, спрямованих на реалізацію можливостей кожного. Особливо актуальною ця проблема є для початкової школи, тому що закладання основ суб'єкт-суб'єктної взаємодії у цьому віці стає тією ціннісною базою відносин до іншої людини, яка формує моральність людини. Саме це зумовлює потребу у виявленні, науковій розробці та апробації змісту, форм, методів роботи вчителя початкових класів, розвитку суб'єкт-суб'єктних взаємовідносини загалом, та в сім'ї зокрема.

1.3. Стан вихованості в молодших школярів поваги до дорослих

Аналіз проблеми виявлення основних чинників та визначення умов, що сприяють вихованню поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку, дозволили розробити методичку дослідницько-експериментальної роботи.

Метою констатувального експерименту нами визначено виявлення рівня вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку, що вимагало розв'язання таких завдань:

- 1) визначення критеріїв, показників сформованості вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку учнівських рівнів сформованості;
- 2) добір методів дослідження;
- 3) проведення експерименту та аналіз його результатів.

Експеримент проводився з учнями початкових класів та їх батьками Самари-Оріхівського ліцею Самарівської сільської ради Ковельського району Волинської області.

На констатувальному етапі використовувалися такі методи педагогічного дослідження, як: педагогічне спостереження, бесіда з дітьми та батьками, опитування (інтерв'ю), аналіз відповідей молодших школярів тощо.

Для характеристики ставлення дітей з повагою до дорослих нами виділені наступні *критерії*: когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури визначено критерії вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку з відповідними показниками: *когнітивний* (обсяг знань про повагу до людини, визначення її сутності та ознак, способів прояву, уміння характеризувати повагу (неповагу); *емоційно-ціннісний* (усвідомлення необхідності емоційно-ціннісного ставлення до дорослого, доброзичливість; вміння слухати й «чути» співрозмовника, позитивно реагувати на інформацію, що надходить від нього; особливості прояву неповаги до людини (агресія, байдужість, атолерантність та ін.); *діяльнісно-поведінковий* (практичні навички, уміння і досвід проявляти повагу до дорослих у конкретній ситуації).

Для оцінювання рівня вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку нами виділено чотири *рівня*: високий, достатній, середній та низький.

Високий рівень: учні початкових класів мають чіткі уявлення про повагу, знають слова привітання, подяки, вибачення, прохання та мають стійкі уявлення про способи прояву почуттів під час взаємодії з дорослими: співчуття, чуйність, дбайливість, привітність. Мають адекватну самооцінку, правильно аналізують свої вчинки та вчинки інших, можуть стримувати тих, хто виявляє неповагу до дорослого. Уміють контактувати, взаємодіяти з іншими людьми, визнавати людину як найвищу цінність.

Достатній рівень: в учнів молодшого шкільного віку знання про повагу до дорослих досить повні, але глибоко не усвідомлені; учні мають чіткі уявлення про важливість прояву поваги до дорослих, але не завжди готові до позитивної взаємодії; ціннісне ставлення до себе (завищена або занижена самооцінка) та інших людей сформоване фрагментарно. Такі школярі переважно проявляють повагу та допомагають старшим, проте прояв поваги в повсякденному житті, поведінці певною

мірою залежить від зовнішніх спонукань дорослих. Діти розуміють важливість і значення цієї якості у спілкуванні із членами своєї родини.

Середній рівень: молодші школярі характеризуються недостатньо чіткими морально-етичними уявленнями, неповними розумінням норм та правил поведінки у соціумі, усвідомленням своїх недоліків. Такі діти неохоче виявляють турботливість, щедрість, доброзичливість, не завжди ввічливі з дорослими. Учні початкових класів усвідомлюють необхідність поважливого ставлення до дорослих, але не завжди його проявляють. Їм не притаманна сталість поведінки і культури моральної дії. Міра рефлексії низька. Не завжди вдається взаємодіяти з іншими людьми та зберігати рівновагу. Ціннісне ставлення до інших людей не сформоване.

Низький рівень: молодші школярі не володіють системою сформованих морально-етичних знань, не розуміють норм та правил поведінки, в них не сформована мотиваційна основа поваги до дорослих, що необхідна для здійснення моральних учинків. Учні початкових класів цієї групи проявляють байдужість до батьків та інших дорослих людей, не відчують провини й сорому через недотримання суспільних норм. Вибірково виявляють повагу до обраних дорослих в окремих ситуаціях.

З метою проведення діагностики прояву поваги до дорослих у дітей використовувалися такі методи: спостереження за проявом моральних учинків та поведінки учнів у позакласній роботі – бесіда, ситуації, які спонукають молодших школярів до прояву поваги: доброти, чуйності, взаємодії. Визначаючи рівень моральної вихованості поваги до дорослих, ми намагалися здійснити комплексне оцінювання, яке передбачає врахування сформованості знань, поглядів, переконань, та фіксувати не лише зовнішні поведінкові прояви учнів початкових класів, а й їх здатність до здійснення моральних учинків у несподіваних ситуаціях.

Обсяг знань (про повагу до людини, визначення її сутності та ознак, способів прояву, уміння характеризувати повагу (неповагу), які лежать в основі поведінки молодших школярів, – це рівень первинних уявлень про

моральні поняття, норми та правила поведінки. Так, першу групу завдань було спрямовано на діагностику показників когнітивного компоненту – визначення сутності понять, сформованість вміння відтворювати знання, характеризувати зміст поваги до дорослих.

Опитування проводилося індивідуально та в малих групах. Дітям ставилися такі запитання: 1) «Які слова необхідно говорити, при зустрічі зі знайомою людиною, дорослим, коли повертаєшся (зі школи) додому?», 2) «Які слова треба використовувати, щоб подякувати?», 3) «Що ми кажемо, коли хочемо перепросити за скоєне?», 4) «Що варто сказати, коли хочемо про щось попросити?». Оцінювання проводилося наступним чином: правильні відповіді на всі питання оцінювали в 4 бали; правильні на 3 питання – 3 бали; правильні відповіді на 2 питання – 2 бали; відповідно на 1 запитання – 1 бал.

Узагальнення отриманих даних засвідчило, що молодші школярі не володіють системою сформованих морально-етичних знань, засвоєння їх змісту має стати одним із провідних завдань виховного впливу з перших днів перебування в школі.

Наступною методикою обрано обговорення ситуацій. Дітям було запропоновано розглянути малюнок, на якому зображені: аптека «Доброти і чуйності», аптека «Ввічливості», аптека «Поспішай на допомогу». Вирушаючи до аптеки, з собою необхідно запросити казкових героїв або героїв з мультфільмів та охарактеризувати зміст їх учинків.

Аналізуючи вчинки казкових героїв, діти пропонували запросити до аптеки доброти й чуйності мачуху та доньку з казок «Морозко» та «Попелюшка». До аптеки ввічливості був запрошений лемур – король Джуліан з мультиплікаційного фільму «Король Лев», який був зверхнім до інших звірів, та лев Алікс, котрий зневажливо ставився до праці (насмівши, сказав, що все одно приберуть). Рекомендованими до походу в аптеку виявилися Півка з мультиплікаційного серіалу «Лунтик», котра постійно була всім незадоволена, Вупсень і Пупсень – гусені-близнюки, які регулярно порушували правила поведінки, перешкоджали в забавках своїм молодшим

друзям, не слухали та не поважали дорослих жителів (ламали замки з піску, поїдали всі ягоди, радили помити картину в ставку, дражнилися й насміхалися). Діти згадували серію, в якій гусені вирішили навчитися говорити ввічливі слова, і як важко їм було їх вимовляти.

До високого рівня належать відповіді учнів, які розмежовували героїв відповідно до назв аптек, куди їм рекомендовано сходити. Враховувалося уміння учнів відповідно зазначених якостей, які виступають структурними характеристиками поваги пояснити поведінку героїв. Такі відповіді оцінювалися в 4 бали. До достатнього рівня зараховувалися відповіді учнів, які називали героїв та групували їх до рекомендованих аптек, але схарактеризувати природу їх учинків не могли. За такі відповіді ставили 3 бали. Середній рівень – відповіді учнів, які запропонували піти до аптеки одному або двом героям: діти розумілися на нормах та правилах поведінки (1-2 бали). Відповіді учнів, котрі не назвали жодного героя, якому слід відвідати аптеку, не розуміли норм та правил поведінки, були віднесені до низького рівня (0 балів).

Одержані результати засвідчили, що до високого рівня сформованості віднесено 17,1% дітей, до достатнього рівня – 20,2%, середнього рівня – 36,8%, низького рівня – 25,9%.

З метою виявлення оцінки морально-етичних якостей дітям запропонували побудувати павутинку до слів: ввічливість, чуйність, зазначивши, які добрі справи і вчинки вже зробила дитина (павутинка будувалася з висловлювань учнів).

Так, до прояву чуйності діти віднесли допомогу батькам: «прибирання у кімнаті до приходу мами з роботи; уміння коректно поводитися у громадському транспорті; у тролейбусі поступився місцем бабусі» та інші.

Дана методика-опитування оцінювалася таким чином: високий рівень – це діти, які змогли пригадати 5-4 власних учинків відповідно до запропонованих якостей, достатній – 3 вчинки, середній – 2, низький – 1.

Одержані результати засвідчили, що до високого рівня сформованості віднесено 16% дітей, до достатнього рівня – 18,3%, середнього рівня – 36,8%,

до низького – 28,9%. Такий результат підтвердив, що діти молодшого шкільного віку цілком ще не усвідомлюють власні переваги та недоліки у своїх вчинках.

Отримані дані дослідження когнітивного критерію (високий рівень – 16,22%; достатній – 18,53%, середній – 35,08%, низький – 30,17%) дали змогу визначити, що діти недостатньо володіють знаннями щодо характеристики якостей, що входять до поняття повага до дорослих, не завжди вміють використовувати їх у реальних життєвих ситуаціях.

Для з'ясування рівня вихованості за емоційно-ціннісним критерієм, вияв позитивного емоційного відгуку на ставлення дитини до людини як найвищої цінності, було запропоновано наступну методику: обрати для обговорення епізоди з мультиплікаційних фільмів, у яких спостерігалися правильні і помилкові дії персонажів-носіїв шанобливого ставлення.

Молодші школярі наводили наступні приклади з улюбленого мультфільму: «Пригоди Лунтика і його друзів», – повага і любов до ближнього, взаєморозуміння, взаємодопомога, бажання зробити іншому приємне, прагнути зрозуміти іншого. Співпереживання відчував Лунтик та його друзі, які страждали від насмішок і недобррозичливості гусені. Друзі Лунтика проявляли співчуття до нього, коли він захворів. Герої-діти (коник-стрибунець, Лунтик та божа корівка Міла) робили для дорослих багато приємних вчинків: бабі Капі на день народження приготували пиріг, діду Корнію відремонтували улюблений стілець, Піявці принесли багато води, так як у ставочку вона висохла.

У мультфільмі «Чагінтон» – маленькі потяги враховують поради і досвід дорослих, намагаються стати такими ж розумними та досвідченими (повага до дорослих, взаємодопомога, доброзичливість). Проявляється співпереживання у друзів за одного з потягів. Він повинен був доїхати вчасно з вантажем, але через свою несправність дуже засмутився. Однак, дорослі, до яких він звернувся за порадою, допомогли йому. Поспівчував старий потяг, який вже довгий час стояв у гаражі, і про якого вже всі забули, а раніше він

був досить відомим і спритним. Маленькі потяги також посприяли у його відремонтовані. Радість за успіх потяга відчували його маленькі друзі, коли спостерігали за тим, як один з маленьких потягів, пройшовши навчання, вдало здійснив свою першу далеку подорож. Дітьми зазначені були такі моменти: коли недосвідчений потяг, зосередившись на собі, не взяв до уваги поради дорослих і поїхав коротким, хибним шляхом, в результаті – не виконав план, тим самим затримавши рух інших потягів.

У процесі констатації також були використані ситуації з елементами інсценізації, коли дітям пропонувалося вступити в розмову, долучитися до діалогічного мовлення від імені якихось персонажів (перевірка вміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування, вміння слухати і чути співрозмовника та адекватно реагувати на його слова, вміння використовувати етичні норми спілкування).

Оцінювання здійснювалося за наступною методикою: школяр аналізує зміст поведінки героїв мультфільмів, виражає емоційне ставлення через співпереживання, співчуття, радість за успіхи іншого, встановлює зв'язок між поведінкою героїв та конкретних людей, виражаючи власне ставлення до подій, репрезентує адекватні відповіді, вживання слів ввічливості етичних норм – 4 бали (високий рівень); дитина не завжди помічає емоційного ставлення героїв та співрозмовника, але намагається давати адекватні відповіді, вживає слова ввічливості. Дитина деякою мірою зосереджена на собі – 3 бали (достатній рівень); учень не помічає емоційного стану героїв та співрозмовника, не завжди адекватно реагує на їх слова, не відчуває емоційного стану співрозмовника, інколи неадекватно реагує на його слова, рідко використовує слова ввічливості – 2 бали (середній рівень); молодший школяр не уважно переглядає мультфільм та слухає співрозмовника, неадекватна у своїх відповідях або ж ніяк не реагує на емоційний стан, не вживає слів ввічливості – 1 бал (низький рівень).

Таким чином, визначаючи вплив емоцій на процес сприйняття, розуміння та оцінювання стосунків, вміння слухати і чути співрозмовника, адекватно реагувати на інформацію, ми дійшли до таких висновків, що діти мають певні знання щодо норм поважливого спілкування, але не завжди вміють використовувати їх у реальних ситуаціях у взаємодії з людьми. У більшості дітей емоції легко витісняють знання про правильне та неправильне.

З метою виявлення у дітей особливостей ставлення до проблеми: непримиримість до порушень норм у ставленні до інших і самих себе ми використовували метод педагогічного спостереження за характером спілкування між дітьми в природних умовах (як це видно з таблиці 1.1.)

Таблиця 1.1

Педагогічне спостереження

Мета	Ставлення до себе	Ставлення до старших (батьків, учителів, незнайомих людей)
вивчення характеру ставлення молодших школярів до оточуючого соціального середовища та до себе.	<ul style="list-style-type: none"> – адекватна самооцінка: бачення власних переваг та недоліків, готовність працювати над вирішенням проблем самовиховання, самовдосконалення; – занижена самооцінка: зневіра у власні сили, у можливість доброзичливих відносин з оточуючими, постійне невдоволення собою; – завищена самооцінка: відсутнє вміння працювати над власними проблемами, впевненість у власній перевазі. 	<ul style="list-style-type: none"> – з повагою та довірою дитина ставиться до старших і оточуючих незалежно від обставин; – довіра лише до обмеженому колу дорослих, до незнайомих ставиться з підозрою; – дорослі викликають почуття небезпеки, а тому дитина не довіряє їм, проявляє агресію по відношенню до знайомих та незнайомих людей.

Обробка результатів педагогічного спостереження оцінювались таким чином: кожний показник спостереження супроводжувався певним балом.

Відповідність показника ставлення до себе плюс показник ставлення до інших – їх сума дозволяла робити висновок про рівень особливостей ставлення дітей до проблеми: непримиримість до порушень норм у ставленні до інших і самих себе.

Таблиця 1.2

Результати проведеного спостереження

Рівень	Середня кількість балів	Результати Кількість учнів, %
Високий	4	14,39
Достатній	3	18,93
Середній	2	30,32
Низький	1	36,36

Згідно проведеного спостереження зафіксовано низьку кількість дітей із високим та достатнім рівнями, натомість простежується тенденція до збільшення показників середнього та низького. Високий рівень характеризується наявністю дітей з адекватною самооцінкою та поштивим ставленням до дорослих людей незалежно від обставин. Для достатнього рівня характерна досить виражена кількість дітей із завищеною самооцінкою та фрагментарним виявленням ціннісного ставлення до дорослих (обмежене коло – учитель, батьки); діти із заниженою самооцінкою складають групу середнього рівня. Такі діти довіряють лише обмеженому колу дорослих, до незнайомих ставляться з підозрою. Школярі із низьким рівнем характеризуються заниженою самооцінкою, недовірою до дорослих, виявами агресії по відношенню до знайомих та незнайомих людей.

Результати методик діагностики емоційно-ціннісного критерію виявили, що на високому рівні знаходяться 14,25% дітей, на достатньому – 18,62%, середньому – 42,49%, низькому – 24,64%.

Діяльнісно-поведінковий критерій (це практичні навички, уміння і досвід проявляти повагу до дорослих у конкретній ситуації) знайшов своє відображення на третьому етапі констатувального експерименту.

Дітям необхідно було дати відповіді на запропоновані педагогічні ситуації індивідуально. Анкети були підготовлені заздалегідь.

Відповіді оцінювалися таким чином: а) низький рівень сформованості поваги до дорослих; б) середній; в) достатній; г) високий. У результаті

діагностики до високого рівня було зараховано 22,1% дітей, до достатнього рівня – 24,2%, до середнього – 27,5% та низького – 26,2%.

З метою виявлення вміння правильно оцінити поведінку дорослих (учителів, батьків) з позиції моралі, з'ясувати, чи сприймає дитина іншого як цінність або ж носія відповідного оціночного судження по відношенню до себе, через призму власних якостей і характеристик були запропоновані наступні дослідження: проводилася бесіда з кожною дитиною окремо, необхідно було розповісти про дорослих, які оточують дитину.

Серед відповідей дітей ми виділили два типи: опис характеристик дорослих (добрий, красивий та ін.) і опис у залежності від ставлення дорослих до самої дитини, з якою проводиться бесіда (робить приємне, ображає). Оцінювання роздумів дітей відбувалося таким чином: до низького рівня вихованості поваги до дорослих відносимо дітей низького рівня (24,3%), які описують іншого через призму себе, визначаючи переважно негативні прояви (0 балів). До середнього рівня були віднесені відповіді дітей (35,3%), які описують іншого через призму себе як з позитивної, так і негативної сторони.

Це такі відповіді: «Дідусь добрий до мене, він завжди допомагає, коли я хочу щось змайструвати», «Мама любить мене. Вона готує смачні млинці мені вранці». Оцінка цих суджень становила 1 бал. До достатнього рівня (22,3%) у 2 бали, віднесено кількісні описання характеристики дорослого, але іноді були й характеристики в залежності від ставлення дорослих до самої дитини. До високого рівня зараховувалися об'єктивні і якісні характеристики (18,1%) дітей (3 бали). Результати методик діагностики діяльнісно-поведінкового критерію засвідчили: на високому рівні знаходяться 20,10% дітей; на достатньому – 23,25%; середньому – 31,4%; низькому – 25,25%.

Таблиця 1.3

Рівні вихованості поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку за результатами констатувального етапу експерименту у %

Рівень	Критерії			Усереднений показник
	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	
Високий	16,22	14,25	20,10	16,86
Достатній	18,53	18,62	23,25	20,13
Середній	35,08	42,49	31,4	36,32
Низький	30,17	24,64	25,25	26,69

Результати проведеного дослідження дають підстави зробити висновки: вихованість поваги молодших школярів до дорослих сформовано здебільшого на середньому рівні. Діти перших класів мають нечіткі морально-етичні уявлення, неповністю розуміють норми та правила поведінки, не усвідомлюють своїх недоліків у поведінці.

Неохоче виявляють турботливість, щедрість, доброзичливість, не завжди ввічливі до дорослих. Усвідомлюють необхідність поважливого ставлення до дорослих, але не завжди її проявляють. Їм не притаманна сталість поведінки і культури моральної дії. Не завжди вдається взаємодіяти з іншими людьми та зберігати рівновагу у несподіваних ситуаціях. Ціннісне ставлення до інших не сформоване.

З огляду на це, пріоритетним є проведення дослідницько-експериментальної роботи з метою оптимізації виховного процесу через розробку та впровадження педагогічних умов виховання виховання в молодших школярів поваги до дорослих.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПОВАГИ ДО ДОРΟΣЛИХ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

2.1. Характеристика педагогічних умов виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи

Аналіз наукової літератури та проведеного констатувального експерименту засвідчив, що виховання поваги до дорослих може успішно реалізовуватися вчителем початкових класів з урахуванням комплексу *педагогічних умов*:

1. Застосування інноваційного змісту, форм і методів позакласної роботи у вихованні поваги до дорослих в учнів початкової школи.
2. Забезпечення активної співпраці вчителів, батьків, школярів у системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, спрямованих на шанобливе ставлення один до одного.

Інновації в педагогіці пов'язані із загальними процесами у суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття. Інноваційність – здатність до оновлення, відкритість новому. У «Педагогічному словнику» поняття «позакласна робота» визначається як розширення і поглиблення знань, умінь і навичок, розвиток самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів учнів, а також задоволення їх інтересів і забезпечення розумного відпочинку [20].

Позакласна виховна робота характеризується як різноманітна діяльність учителів, яка спрямована на виховання учнів і здійснювана в позаурочний час [32].

Вивчаючи проблему взаємозв'язку та взаємовпливу позакласної роботи в початкових класах дослідник А. Глущенко розкрив завдання, принципи, форми та методи позакласної роботи, надав рекомендації щодо організації громадської корисної праці. Автор зазначив, що вся життєдіяльність молодшого школяра повинна бути керована, підпорядкована навчально-виховним завданням, захищена від впливу стихійних, некерованих чинників.

Таке завдання реалізується за умови, коли школа, сім'я та громадськість працюватимуть у тісному контакті, висуватимуть до дітей єдині вимоги.

Щоб досягти єдності дій школи та сім'ї, вчитель повинен добре знати кожну сім'ю, умови сімейного виховання, характер батьківського прикладу, матеріальні можливості сім'ї, встановити ділові, доброзичливі відносини з матір'ю та батьком, виробити з ними єдині вимоги до дитини і добиватися їх неухильного виконання. За допомогою батьків учитель виявляє інтереси і схильності дітей.

Позакласна виховна робота спрямована на закріплення, поглиблення знань, застосування їх на практиці вироблення умінь і навичок самоосвіти; додаткових можливостях виховного впливу; створенні умов для формування нових інтересів, накопичення досвіду колективного життя для більш повного розкриття та вияву особистості, сприянні розвитку творчих цінностей, нахилів тощо, коли у вільний час учні зайняті цікавою і корисною справою; широких можливостях для залучення соціального досвіду батьків та інших дорослих.

Основними завданнями позакласної роботи є: організація взаємодії школярів; організація спілкування школярів (у колективі, старших з молодшими, з дорослими, з учителями, з батьками); формування моральних якостей, культури поведінки; формування у дитини позитивної Я-концепції, що характеризується наступними чинниками.

Позакласна діяльність характеризується певною специфікою, що визначає її вплив на розвиток дітей:

- партнерський характер взаємодії педагогів зі школярами;
- добровільність участі дітей у заняттях;
- різноманітність форм та методів з урахуванням вікових особливостей, інтересів та згуртованості учасників.

Так, формування моральних якостей в учнів у позакласній роботі здійснюється у двох напрямках: пізнавальному та прикладному. Учні одночасно із засвоєнням та усвідомленням теоретичних знань мають змогу для їх практичного застосування. Якщо у навчальному процесі є ширші

можливості для оволодіння знаннями про моральні цінності, усвідомлення сутності певних моральних категорій, то у позаурочній виховній роботі вчителі та вихователі зазвичай більше уваги приділяють формуванню в них потреби здійснювати моральні вчинки.

Форми позакласної роботи надзвичайно різноманітні. Найчастіше виокремлюють індивідуальну, гурткову (або групову), масову (фронтальну) форми проведення позакласної виховної роботи. Форми організації позакласної виховної роботи диференціюють на систематичні та епізодичні. Систематичні функціонують тривалий час і мають постійний склад членів (гуртки, секції, клуби за інтересами тощо).

Епізодичні проявляються періодично (змагання, конкурси, екскурсії, виставки та ін.) [26, с.49].

З метою виховання поваги до дорослих нами добирались форми роботи та методи виховання поваги молодших школярів до дорослих у позакласній роботі (табл. 2.1), спрямовані на: збагачення моральних знань, поглядів, почуттів учнів початкових класів; формування переконань, світогляду, цінностей дітей; виховання готовності до здійснення моральних учинків, формування звичок, спрямованих на прояв поваги до дорослих.

Таблиця 2.1

Форми та методи виховання поваги до дорослих молодших школярів у позакласній роботі

Завдання	Форми	Методи
Збагачення моральних знань, формування поглядів, почуттів у напрямі виховання поваги до дорослих.	Виховні заходи: години спілкування. Виховні тренінгові заняття: години відвертої розмови, проектна діяльність.	<i>Традиційні:</i> формування свідомості і самосвідомості (навіювання, роз'яснювання, особистий приклад вчителя) <i>Інтерактивні:</i> інформаційно-евристичні (евристичні бесіди, відверті розмови, творчі розповіді, презентації думок, інтерв'ю).
Формування переконань, світогляду моральних цінностей.	Виховні заходи: години спілкування, морально-етичні хвилинки. Виховні тренінгові заняття:	<i>Традиційні:</i> організація діяльності та формування досвіду моральної поведінки: вимоги, поради, прохання, довіра, виховні ситуації.

	диспути, творчо-пошукові діалоги, рольові ігри. Проектна діяльність: казкотерапія, презентації.	<i>Інтерактивні</i> : мотиваційно-стимулюючі (створення емоційних ситуацій успіху, мотиваційні ігри); <i>пізнавально-пошукові</i> («мозкова атака», ігрові ситуації, творчий аналіз результатів спільної діяльності, «коло ідей»)
Виховання готовності до формування моральних вчинків, звичок, моральної спрямованості поведінки.	Виховні тренінгові заняття: рольові ігри, години взаємовиховання, години відвертої розмови, зустрічі, проектна діяльність: благодійні акції.	<i>Традиційні</i> : стимулювання моральної діяльності <i>Інтерактивні</i> регулятивно-корекційні (вправи на розвиток емоційного інтелекту, пошук спільних ідей, встановлення правил, саморегуляція).

Зокрема застосовувались такі інноваційні форм організації виховання поваги до дорослих в учнів початкової школи у позакласній роботі: виховні години (морально-етичні бесіди, години спілкування, диспути), тренінгові заняття (години відвертої розмови, години взаємовиховання, рольові ігри), проектна робота (казкотерапія, благодійні акції).

Виховна година (година спілкування, ціннісна година) – дієвий засіб формування у школярів наукового світогляду і моральної поведінки. Одна з найважливіших форм організації виховної роботи з учнями і обов'язкова складова шкільного розкладу, що має проводитися щотижня. Проводиться у формі бесід, дискусій, зустрічей. Аби зробити виховний процес цікавішим застосовують тренінгові заняття, ігри.

Етапи виховної години (години спілкування):

I. Підготовчий етап.

Завдання: активізувати увагу учнів; повідомити основні питання, які заплановані для попереднього обдумування; доручати окремим учням самостійно добирати інформаційні та ілюстративні матеріали, репродукції картин, портретів, плакатів; залучати їх до читання літературних творів, перегляду кінофільмів, спектаклів, телепередач.

II. Основний етап.

Завдання: ґрунтовно розкрити головні питання відповідно до обраної теми, пояснити зміст невідомих понять, навести приклади, які б спонукали учнів до гуманних учинків, пробуджувати позитивні почуття і викликати відчуття неприпустимості до негативних проявів та дій. Переглядати й аналізувати кінофільми та мультфільми, репродукції творів видатних художників, обговорювати прочитані твори, книги, журнальні чи газетні статті, слухати виступи запрошених учасників виховної години (години спілкування), учнів класу.

III. Підсумковий етап.

Завдання: стимулювати потребу школярів у самовихованні, бажанні змінитися на краще. Під час цього етапу обирають найоптимальніші шляхи розв'язання проблеми, діти роблять короткі висновки на основі матеріалу, що розглядався. Стисло аналізують виступи, а за потреби – доповнюють чи уточнюють їх. Пояснюють, що спонукало учнів до формування в собі позитивних якостей, завдань для самостійної роботи над собою.

Рекомендується певна література для читання.

Серед різних форм позакласної виховної роботи був запропонований *тренінг*. У «Психологічному словнику» соціально-психологічний тренінг визначається як «галузь практичної психології, орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності в спілкуванні» [49].

Соціально-психологічний тренінг полегшує і підвищує процес засвоєння знань, умінь і навичок ефективної соціальної поведінки, сприяє формуванню комунікативних здібностей, необхідних для організації повноцінної продуктивної взаємодії з іншими людьми в практичній діяльності та міжособистісних взаєминах, створює можливості для кращого самопізнання й самовизначення, що загалом спрямовує розвиток індивіда на шляху до формування поваги до дорослих.

Організація соціально-психологічних тренінгів ґрунтується на принципах:

1. Активності. Представники тренінгу були учасниками спеціально організованих дій: грали та обговорювали рольові ситуації, спостерігали за поведінкою інших, виконували вправи.

2. Творчої позиції. Під час тренінгу створювалися виховні ситуації, коли учасникам необхідно було знайти розв'язання проблеми.

3. Партнерське спілкування. Організація суб'єкт-суб'єктних відносин передбачала врахування інтересів усіх учасників взаємодії.

4. Усвідомлення поведінки. У процесі занять поведінка учасників переходила з емоційного рівня на усвідомлення конкретної ситуації.

Виховні заняття з елементами тренінгу використовувався нами для того, аби залучити учнів до самопізнання, усвідомлення не лише своєї спільності з іншими людьми, але й своєї відмінності. Це давало змогу розвивати спостережливість молодших школярів, уміння поставити себе на місце інших або пояснювати поведінку людей, оцінювати ситуацію, що виникла, очима партнера, необхідність увійти в стан іншого, формування емпатії – здатності й уміння розуміти інших людей, ставити себе на їхнє місце, входити в їх психологічний стан, що є важливим у ставленні до людини.

Вагому роль для реалізації мети тренінгових занять відіграв психологічний клімат – сукупність соціально-психологічних стосунків у групі, які сприяли, як ми переконалися, вільному виявленню «Я» -учня.

Тільки за умови доброзичливої атмосфери в колективі у молодших школярів виникав оптимістичний настрій, працездатність та ініціатива, які супроводжувалися увагою один до одного, як результат – почуття захищеності у кожного учня, прояв тактовності, доброзичливості, емпатійне сприйняття іншого тощо.

На позакласних заняттях із учнями тренінг був спрямований на розвиток поваги до дорослих, формування здатності бути творцем самого себе, розвивати вміння емпатійно сприймати людей та гідно поводитися у різних життєвих ситуаціях. Це здійснювалося у формі рольових ігор,

аналізу проблемних поведінкових ситуацій, вправ на самопізнання, тренувальних завдань, наприклад, «Як ти вчиниш, коли...».

У процесі проведення виховних занять з елементами тренінгів ми враховували те, що моральні знання найкраще засвоюються через включення молодших школярів до активної роботи над розв'язанням завдань, ситуацій морально-етичного змісту.

Наведемо приклад такого заняття:

Тема: Добрі слова і наші вчинки.

Завдання 1 «Давай привітаємося і побажаємо гарного дня один одному».

Діти стають в коло. Кожна дитина називає ім'я до кого звертається і бажає гарного дня, настрою і т. д. Один з учнів стає у центр кола і по черзі кидає м'яч кожному та зичить гарного настрою, приємних вражень....

Завдання 2 «Потяг».

Діти розбігаються по різних кутам кімнати і вибирають собі місце – свою станцію. Один із учасників поїзд. Його завдання: обійти всіх і назвати кожного по імені, зібрати пасажирів. Коли поїзд збере всіх, вчитель запитує його, кого він взяв першим і чого.

Завдання 3 «Запам'ятай» (Ці завдання вимагали запам'ятовування нових моральних визначень, прислів'їв, тверджень, так як на кожному занятті діти ознайомлювалися з різними поняттями). Дітям пропонується скласти прислів'я «Гостре словечко раниць сердечко».

Домашнє завдання: Підбір малюнків та ілюстрацій з зображенням тих хто потребує допомоги.

Тема: Магія стосунків

Обговорення малюнків та ілюстрацій на тему: «Хто потребує їх допомоги і захисту».

Завдання 1 «Підбадьор друга».

Діти по черзі підходять один до одного, тиснуть руки і кажуть підбадьорливі слова.

Завдання 2 «Ввічливі слова». Скажи одному такі слова, які ти хотів би почути сам. Вчитель запитує дітей, які почуття у них викликають ввічливі слова.

Завдання 3 «Як ти себе поведеш?».

Учитель запитує дітей: Що ви будете робити, якщо у вашого друга радість?. Що ви будете робити, якщо ваш друг захворів?

Завдання 4 «Якщо з другом вирушив у дорогу».

Учням пропонується прослухати оповідання В. Осєєва «До першого дощу»:

Тетянка і Марія були дуже дружні і завжди ходили в школу разом. То Марія заходила за Танею, то Таня – за Марією.

Один раз, коли дівчата йшли по вулиці, почався сильний дощ. Марія була в плащі, а Таня – в одному платті. Дівчатка побігли.

– Зніми свій плащ, ми накріймося разом! – крикнула на бігу Таня.

– Я не можу, я промокну! – нагнувши голову з капюшоном, відповіла Марія.

У школі вчителька сказала:

– Як дивно, у Марії сухе плаття, а у тебе, Таню, зовсім мокре. Як же це сталося? Адже ви ж йшли разом?

– У Марії був плащ, а я йшла в одному платті, – сказала Таня. – Так ви могли б сховатися під одним плащем, – сказала вчителька і, глянувши на Машу, похитала головою.

– Видно, ваша дружба до першого дощу!

Обидві дівчинки густо почервоніли: Марія за Таню, а Таня за себе.

Дітям було запропоновано згадати подібні ситуації у їх житті або близьких фільмів чи з мультфільмів, питали як би вони вчинили в такій ситуації? У спільному обговоренні роблять висновок: «Поводься з іншими так, як хочеш, щоб поводитися з тобою».

Для виховання поваги до дорослих нами були запропоновані *години взаємовиховання* з елементами тренінгових занять спрямовані на розвиток таких умінь: слухати і чути іншого; брати участь у вільній бесіді; бути

уважним до самого себе та оточуючих; розуміти почуття і настрої іншого; осмислювати свої вчинки і вчинки іншої людини.

Корисними були *вправи на розвиток емоційного інтелекту*, у ході яких учні вчилися спостерігати за оточуючими, відчувати душевний стан людей, їх прагнення й бажання.

«*Аналіз картинки*». Погляньте на картинку із зображенням людей, що перебувають у різних емоційних станах. Дайте відповідь на запитання: «Що можна сказати про внутрішній стан людей? Чим він викликаний? Чи можна судити про глибину переживань людини тільки за її зовнішнім виглядом? Чи подобається вам той, хто зображений на картинці? Чим? Спробуйте дати характеристику людині (змалювати духовний світ, її характер людини).

«*Про що говорять очі?*». Погляньте на свого сусіда за партою. Спробуйте визначити, який настрій у вашого товариша; як він себе почуває; можливо, чимось стурбований. Поділіться своїми думками.

«*Співчуття*». Двом учням пропонується відтворити, програти ситуацію, наприклад, поділитися радістю або смутком відповідно до певних подій. Інший належним чином повинен відреагувати на це повідомлення. Одна й та ж сама ситуація програвалася різними учасниками. Після чого йшло обговорення найкращого способу взаємодії.

У ході проведення тренінгових занять нами застосовувалися *рольові ігри*. Гра допомагає входженню дитини в суспільство. На перший план у грі виступають стосунки між людьми. У ній моделюються взаємини під час виконання суспільних функцій. Граючись, діти спілкуються, пробують себе в різних ролях і ситуаціях. Саме тому серед ефективних форм виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку у позакласній роботі ми зараховуємо рольову гру, що має велике значення у вихованні, навчанні й розвитку учнів. Рольова гра виступає як засіб психологічної підготовки до розв'язання життєвих ситуацій. Виникнення ігрового інтересу пов'язане із задоволенням від спілкування; від демонстрації можливостей гравців; необхідністю приймати рішення.

На думку Г.Селевка, гра – вид діяльності в умовах, спрямованих на відтворення й засвоєння соціального досвіду.

Ігрова діяльність виконує різні функції: розважальну: надихнути, розбудити інтерес; комунікативну: освоєння діалектики спілкування; самореалізації під час гри; терапевтичну: подолання різних труднощів, що виникають в інших видів життєдіяльності; діагностики: виявлення відхилень від нормативної поведінки; функцію корекції: внесення позитивних змін у структуру особистісних показників; соціалізації: участь у системі суспільних взаємин, засвоєння норм людського співіснування.

Феномен гри полягає в тому, що, будучи розвагою, відпочинком, вона здатна перерости у навчання, виховання, творчість, терапію [53, с. 50–51].

Формування поваги до дорослих здійснювалося і в процесі проведення *годин відвертої розмови*. Діти писали листи, у яких описували різні проблемні ситуації, які пережили або були їх свідками. На основі цієї інформації вчитель початкових класів мав змогу дізнатися про внутрішні хвилювання дітей і підготуватися до проведення цієї форми роботи.

Серед форм позакласної виховної роботи у напрямі виховання поваги до дорослих нами було запропоновано *проектну діяльність*. Ми вважали за необхідне дати змогу дітям самоствердитися, відчутти свою значущість, на рівні з дорослими за покликанням душі брати участь у будь-якій творчій справі, дійти усвідомлення того, що вони можуть бути корисними людям. Така робота розвиває у дітей терплячість, схильність до самоаналізу, моральні заохочення, готовність ділитися ідеями, впевненість у своїх силах і можливостях тощо.

Сутнісною особливістю проектної діяльності є:

- направлення на досягнення конкретних цілей;
- протяжність у часі з відповідним початком та кінцем;
- неповторність та унікальність.

Допомогти набути соціальний досвід – завдання колективного соціального значимого проекту, результат якого складається з пізнавальної, дослідницької, творчої, трудової діяльності кожного учня [21].

Робота над проектом створює для вчителя можливості формувати нові взаємини з учнями в атмосфері співробітництва й співтворчості, що дає змогу школярам не тільки побачити рівноправного учасника, а й усвідомити свою відповідальність. Проектна діяльність орієнтована на самостійну діяльність учнів, яку вони виконують протягом певного відрізка часу. Така робота для різних учнів може бути розрахована на тиждень, два, місяць і більше. Вчителю важливо приділити більше уваги самостійним видам діяльності учнів, які допоможуть кожному з них розкрити свою індивідуальність.

Завдання для такої роботи мають бути спрямовані на розвиток мислення учнів, на зміцнення їхніх пізнавальних можливостей, містити труднощі, подолання яких потребує вольових зусиль. *Роботу в парах* можна використовувати для засвоєння, закріплення, перевірки знань тощо. Робота в парах дає змогу поміркувати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучити свої думки перед класом. Вона сприяє розвитку навичок спілкування, критичного мислення, переконування й вміння вести дискусію.

Групова ж робота – коли діти навчаються разом з іншими – сприяє відчуттю істотної емоційної та інтелектуальної підтримки, яка дає змогу вийти далеко за межі їхнього нинішнього рівня знань і вмінь.

В організації проектної діяльності ми спиралися на такі вимоги до її здійснення: наявність значущої в дослідницькому, творчому плані проблеми, яка потребує інтегрованого знання, дослідницького пошуку для її розв'язання; практична, теоретична, пізнавальна значущість передбачуваних результатів; самостійна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів; установлення кінцевих цілей спільних, індивідуальних проектів; визначення базових знань у різних галузях, необхідних для роботи над проектом; структурування змістової частини проекту (із зазначенням поетапних результатів); використання дослідницьких методів: зазначення проблеми, завдань дослідження, які випливають із висунення гіпотези щодо їх вирішення, обговорення цих методів, оформлення кінцевих

результатів, аналіз отриманих даних, підбиття підсумків, коригування, висновки (використання в ході спільного дослідження методу «мозкової атаки», «круглого столу», творчих звітів тощо); результати виконаних проєктів мають бути матеріальними, тобто оформлені певним чином (відеофільми, альбом, комп'ютерна газета тощо) [13, с. 6-8].

Спираючись на те, що фантазія, чародійство, неочікувані зміни дуже близькі дітям молодшого шкільного віку, був реалізований один з проєктів під назвою «Школа добрих чародійників» (Додаток А). Для цього використовувався такий напрям педагогіки та психології, як *казкотерапія*, що передбачає спеціальні методи роботи з казкою, формує систему цінностей дитини. У ході тісного співробітництва вчителів, батьків і дітей протягом проєктної роботи формувалась система цінностей особистості – розвиток бажання і вміння робити добрі справи. Спільна дослідницька, пізнавальна та творча діяльність, пов'язана зі світом дитячої літератури, живопису, музики, збагатила світ сім'ї, сформувала поведінкову, комунікативну і творчу активність дитини.

Формування ставлення з повагою до дорослих у дітей молодшого шкільного віку потребує врахування їх рівня розвитку і є успішним лише за умови дотримання вчителями і батьками єдиних вимог у вихованні. Тому подібний процес полягає насамперед у виявленні та врахуванні виховних можливостей сім'ї, засобів масової інформації для ефективного використання їх впливу на школярів, а також організації і спрямуванні колективного та індивідуального життя й діяльності учнів, створенні умов для збагачення їх власного досвіду. Важливим є встановлення гармонійних стосунків між учнями і вчителем на демократичних і гуманістичних засадах.

Наступною педагогічною умовою, від якої залежить ефективність формування поваги до дорослих, визначено забезпечення активної співпраці вчителів, батьків, школярів у системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, спрямованих на шанобливе ставлення один до одного.

Із урахуванням суспільної потреби у формуванні суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин в педагогічній теорії і практиці особливо актуальною ця проблема є для початкової школи, так як закладання основ суб'єкт-суб'єктної взаємодії у цьому віці стає тією ціннісною базою відносин до іншої людини, яка формує моральність людини. Саме це зумовлює потребу у виявленні, розробці та апробації змісту, форм, методів роботи вчителя початкових класів, розвитку суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин у цілому і в сім'ї зокрема.

Стосовно взаємодії дорослого з дитиною, як зазначає М. Каган, ціннісна свідомість формується у дитини тільки тоді, коли вихователь бачить у ній рівного собі, вільного у виборі цінностей і психологічно унікального суб'єкта, з яким він, як старший та більш досвідчений і мудрий, прагне поділитися своїми цінностями, щоб вони стали для нього загальними [47].

Вивчення й аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що невміння, а іноді й небажання перейнятися потребами дітей породжує «проблему поколінь», яка проявляється у зневазі до цінностей дорослих, а дорослих до цінностей дітей і обертається значними втратами для обох сторін. Усе це актуалізує проблему надання сім'ї педагогічної допомоги в сімейному вихованні дітей і спонукає до пошуків змісту, форм, методів взаємодії з батьками, спрямованих на розвиток суб'єкт-суб'єктних відносин у сім'ї.

Особливості суб'єкт-суб'єктних відносини у сім'ї поступово закріплюються у поведінці дитини та стають моделлю взаємин з іншими людьми. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія ґрунтується на співробітництві, педагогічній підтримці та допомозі. Цей принцип (співробітництва) у виховному процесі передбачає цілеспрямоване створення умов для розвитку демократичних взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу на засадах партнерства, взаємної поваги, залежності та відповідності («найкращий спосіб виховувати себе – це виховувати інших своїм прикладом») [49].

В організації співробітництва з учнями вважаємо за необхідне виокремити ряд правил організації взаємодії, що були запропоновані Ш. Амонашвілі. Серед них:

виявляти живий інтерес до життя дитини, до її радощів, прагнень, невдач, її особистих переживань; за необхідності сприяти, допомагати, висловлювати їй співчуття; спілкуватися з дитиною як з дорослою, від якої очікують взаємної довіри, поваги, розуміння;

встановлювати з кожною дитиною особисті довірливі взаємини, вказувати довіру та щирість до неї; заохочувати дітей ставити питання, висловлювати власну думку, стверджувати свою позицію; ставитись до думок, міркувань дітей серйозно, з повагою; навчати дітей етично висловлюватися та доводити свою думку; допомагати дитині перевершити себе; помічати і радіти, коли дитина досягла успіху; проявляти своє оптимістичне ставлення до можливостей дитини, особливо якщо її спіткала невдача [3, с. 199–203].

Організація співробітництва з учнями передбачає використання різноманітних способів: спільне визначення мети діяльності; створення ситуації вільного вибору; створення діалогу; використання рольової гри; участь дітей в оцінці діяльності; добір матеріалу.

Найбільш цікавими варіантами виховання в співробітництві є командна та колективна взаємодія, дослідна робота в малих групах та інші. Починати виховання у взаємодії або співробітництві необхідно з поступовим привчанням учнів:

- взаємодіяти у групі з будь-яким партнером;
- працювати активно;
- ввічливо й доброзичливо спілкуватися з партнерами;
- відчувати почуття відповідальності не тільки за свої власні успіхи, а й за успіхи своїх партнерів, усього класу.

Вчителю важливо бачити у дитині суб'єкта, що забезпечує розвиток її потенційних особистісних моральних якостей і сприяє процесу усвідомлення себе як значимої особистості. Такий підхід забезпечує перетворення дитини в

суб'єкта як діяча навколишнього світу і власної життєдіяльності. У цьому перетворенні провідним критерієм є здатність до саморефлексії, як результат – розвиток самооцінки і усвідомлення власних учинків, самостійне прийняття рішень стосовно морального вибору і способів взаємодії з іншими.

Виховання поваги до дорослих для дітей молодшого шкільного віку у позакласній роботі має базуватися на розвитку самосвідомості молодших школярів, на розумінні інших і себе, як частини оточуючого світу, актуалізувати знання, якими володіє дитина, і досвіду взаємодії з іншими людьми. Рефлексія власної діяльності, взаємодія з оточуючими і відносини між ними повинні бути спрямовані на формування поваги до дорослих.

На нашу думку, процесу виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку має передувати готовність їх до поважливих взаємовідносин, які слід спрямовано формувати як усвідомлену необхідність такого ставлення. Виникає необхідність створення сприятливих умов для оволодіння дитиною досвідом здійснення самопізнавальних та самоперетворювальних впливів, у основі яких лежить процес рефлексії.

Ми враховували, що орієнтація учнів на певні стосунки (зокрема, ставлення з повагою) може формуватися як наслідок їхнього визнання людини, позитивного до неї ставлення, що проявляється у ціннісному ставленні до неї як гідної людини. Тож, рефлексія – процес усвідомлення того, як сприймають і оцінюють індивіда інші індивіди чи спільноти. За допомогою зазначених механізмів здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, а отже, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки індивіда. В ході пізнання людиною іншої людини одночасно здійснюється кілька процесів: емоційна оцінка іншого, прагнення зрозуміти склад його вчинків і заснована на цьому стратегія зміни його поведінки та побудова власної.

Педагогічне моделювання виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку будується нами у взаємозв'язку трьох складових: знання – почуття – поведінка. Діти молодшого шкільного віку мають певні

знання щодо норм поведінки, проте не завжди демонструють їх, тому знання ми пов'язуємо з емоційним відгуком, що проявляється у повазі до дорослих.

Переживання дітьми сконструйованих учителем ситуацій дає змогу розуміти та оцінювати ситуацію, відшукувати варіанти її вирішення.

Самооцінка тісно пов'язана з рефлексією, що розглядається у вітчизняній психології як багатоаспектне і багаторівневе особистісне утворення. Моральна самооцінка є важливим регулятором поведінки. Від неї залежить характер взаємин дитини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, впливає на ефективність діяльності і подальший розвиток моральної особистості. Формування адекватної самооцінки пов'язане з почуттям самоповаги. Правильне сприйняття дитиною себе забезпечує її впевненість у будь-якій діяльності, відкрите, дружелюбне ставлення до оточуючих, прагнення до активності. Моральна оцінка, яка у молодшого школяра знаходиться на стадії формування, є конкретною, ситуативною, проявляється тенденція до переоцінки своїх вчинків [24].

Важливим є те, що результат виховання залежить від взаємин людей. Сутнісне значення у розвитку поважливого ставлення окреслене емпатійними процесами особистості. Чим ширшою є палітра емоційних переживань учнів, спрямованих на сприйняття людини як цінності, тим більшим є діапазон пізнання духовного світу іншого, інтенсивнішим – шанобливе ставлення до людини.

Реалізуючи зміст розвитку поваги до дорослих, учитель у кожному своєму вихованці має бачити унікальну особистість і докладати усіх зусиль, щоб і діти вбачали особистість у кожному з оточуючих. У цьому випадку і вчитель, і його вихованці ставляться до кожної людини як до найвищої цінності. Це переконує, що дитина гідна поваги, має право бути особливою, іншою, індивідуальною в поглядах, захопленнях, інтересах, рисах характеру.

У змісті суб'єкт-суб'єктних відносин важливе значення належить педагогічному спілкуванню, що визначається як система соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнем, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов для спільної діяльності. Для

цього педагогу потрібно уміти: орієнтуватися в постійно змінюваних умовах спілкування, знаходити відповідні комунікативні засоби, які відповідали б його індивідуальності, обставинам спілкування та індивідуальним особливостям учня, постійно відчувати і підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні.

Головними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному рівні є: особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити і розуміти співрозмовника), рівність психологічних позицій співрозмовників (визнання права учня на власну думку, позицію), проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери прислухаються, розділяють почуття одне одного, співпереживають, нестандартні прийоми спілкування (відхід від суто рольової позиції вчителя).

Таким чином, ефективна організація суб'єкт-суб'єктного характеру педагогічного спілкування полягає у рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній установці, активності педагога та учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів і переживань, готовності прийняти співрозмовника, взаємодіяти з ним.

Головними ознаками педагогічного спілкування у напрямі активної співпраці вчителів та школярів у системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, спрямованих на поважливе ставлення один до одного, є: готовність бачити і розуміти співрозмовника; ціннісне ставлення до іншого; врахування прав кожного на вибір, на власну думку, на їхні міркування; допомога іншому обрати власний шлях розв'язання проблеми; ставлення з гідністю учня і вчителя; рівність психологічних позицій співрозмовників (не зважаючи на різний життєвий досвід, ролі у взаємодії); будувати спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери прислухаються один до одного, поділяють почуття, співпереживають.

У системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, учитель та учень перебуває у стосунках педагогічного діалогу.

Зміст взаємодії вчителя початкових класів і сім'ї полягає в тому, що обидві сторони мають бути зацікавлені у вивченні дитини, розвитку в ній кращих якостей. В основі такої взаємодії лежать принципи взаємної довіри і поваги, взаємопідтримки і допомоги, терпіння і терпимості по відношенню один до одного.

Потреба дитини у самовизначенні, самореалізації та самоствердженні повинна знайти підтримку з боку інших учасників виховного процесу. Виховання дітей молодшого шкільного віку є складним процесом, в якому вирішальна роль належить сім'ї, у якій дитина засвоює перші норми спілкування з близькими, навчається жити з людьми і піклуватися про них, нести відповідальність за свою поведінку та вчинки. Під сімейним вихованням розуміється не тільки спрямований виховний вплив батьків на дитину, а й уся система внутрішньосімейних відносин, що сприяє формуванню у дитини ціннісних орієнтирів, потреб, інтересів і звичок, типів соціальної поведінки.

Сім'ї належить важлива роль у формуванні моральних основ особистості, світогляду дитини, виховання поваги до батьків, родини, старших, близьких людей, суспільства. З іншого боку, саме в сім'ї через слабкість духовних контактів між батьками і дітьми, напруженість і нерівність стосунків не завжди повно використовуються потенційні виховні можливості, батьки припускаються значних помилок у формуванні моральних якостей дитини. Це веде до того, що серед дітей спостерігається неповага до батьків і старших, егоїзм, невміння протистояти негативним явищам, бідність духовних інтересів і потреб [50, с. 3].

Якщо у родині панують згода, доброзичливість, взаємна довіра і взаємодопомога між подружжям і дітьми, емоційна та інтелектуальна єдність, то найімовірнішим будуть сприятливі результати виховання, порівняно висока можливість прояву поваги до дорослих [44, с. 6].

Успішність взаємодії сім'ї та школи – це також добровільність у співробітництві, впевненість батьків у професіоналізмі вчителя. Необхідно зазначити, що результативність у духовно-моральному вихованні залежить

від відносин: «дитина – батьки», «учень – учитель», «батьки – вчитель». Якщо ці взаємовідносини порушуються, виникає дезадаптація дитини, що призводить до неуспішності дитини у житті [47, с. 16].

Важливими ознаками суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії є готовність до усвідомленого взаєморозуміння; використання оптимальних засобів виховного впливу, адекватної вимогливості; застосування діалогічної стратегії спілкування як основи суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що ґрунтується на дотриманні поваги, умінні говорити і слухати, відображати думку та почуття партнера. Прояв цих ознак залежить від рівня психолого-педагогічних знань батьків про сутність та особливості спілкування з дитиною; від ступеня готовності до сприйняття значимості дитини (збереження у дитини почуття гідності і впевненості в собі, у своїх силах).

У ході позакласної виховної роботи у напрямі виховання поваги у дітей до дорослих проводилася робота з батьками в таких формах: *ділові ігри, класні батьківські збори (батьківські збори у формі тренінгів), родинні виховні заходи, «педагогічна школа» для батьків.*

У ході проведення ділових ігор на конкретних прикладах аналізувалися випадки виховання, які викликали найбільші проблеми у батьків. Метою було також залучити батьків до читання педагогічної літератури; ознайомити з правилами дитини виховувати повагу до дитини, як до рівноправного члена сім'ї. Під час *ділових ігор* обговорювалися питання, слухалися виступи батьків. У ході застосування цієї форми виховної роботи проводилося анкетування, що дало змогу перевірити педагогічні здібності батьків.

Класні батьківські збори є важливою формою зв'язку вчителя з сім'єю. На них обговорюються найважливіші питання виховання дітей у школі й сім'ї. Ефективним було проведення батьківських зборів у формі тренінгів. У такій формі роботи з батьками важливим є те, щоб учитель, який проводить збори, користувався авторитетом у батьків і вмів вести діалог на засадах демократизму, не нав'язуючи свої думки і не пригнічуючи співрозмовника.

Для проведення *тренінгових батьківських зборів* були запропоновані такі теми як «*Які ми батьки?*», «*Ставлення батьків до власних дітей*» (Додаток Б).

Заздалегідь проводили тестування з теми: «Спілкування з дитиною» з метою виявлення найбільших труднощів у спілкуванні, а також виявленні тих аспектів, які приносять задоволення у спілкуванні.

Враховуючи те, що деякі батьки не завжди можуть дістати відповіді на питання, що їх цікавлять, проводилися *консультації* з питань організації виховання дітей. Під час їх проведення батьки перевіряли правильність своїх рішень, переконувалися в доцільності та коректності обраних методів виховання.

Робота вчителя з батьками молодших школярів проводилася й у таких формах як класні батьківські *збори-диспут* «Щаслива сім'я. Яка вона?», «Стилі сімейного виховання», «Прояви батьківської любові».

Таким чином, запропонований зміст роботи вчителя початкових класів з батьками учнів у напрямі розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин у сім'ї, спрямований на розвиток суб'єкт-суб'єктної взаємодії батьків з дітьми, дає змогу розуміти дитину і виховувати її на засадах особистісно орієнтованої стратегії виховання. Під час батьківських зборів та індивідуальних консультацій підкреслювалась важливість створення доброзичливої сімейної атмосфери, за якої діти відчували б комфорт, безпеку і захищеність, прагнули навчати батьків поважати своїх дітей як особистостей, приймати їхню індивідуальність, помічати успіхи і заохочувати до них, зважати на інтереси дітей, підтримувати вияви їхньої творчості, прояви самостійності, ініціативності.

2.2. Результати формувального етапу дослідницько-експериментальної роботи

На завершальному етапі експериментального дослідження здійснено перевірку ефективності технології виховання поваги до дорослих у дітей

молодшого шкільного віку у позакласній діяльності, побудованій на основі визначених педагогічних умов. З цією метою виконано повторне вимірювання рівнів вихованості молодших школярів з допомогою діагностичних методик, адекватним тим, які використовувалися в процесі констатувального дослідження. Це дало змогу проаналізувати динаміку змін рівнів вихованості поваги до дорослих у дітей за визначеними компонентами з відповідними їм показниками.

Аналіз результатів діагностичних даних формувального експерименту засвідчив значне зростання показників когнітивного компоненту в експериментальних групах (як це видно з таблиці 2.2).

Таблиця 2.2

Рівні вихованості поваги молодших школярів до дорослих (за когнітивним критерієм) до і після формувального експерименту, у %

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	9,2	9,0	9,95	18,3
Достатній	12,1	9,1	12,35	28,2
Середній	21,5	16,4	22,1	31,1
Низький	57,2	65,5	55,6	22,4

Як засвідчують дані таблиці, показники високого рівня когнітивного компоненту на початку дослідження були майже однакові як в контрольних, так і в експериментальних групах (у контрольних – 9,2%, в експериментальних – 9,95%). Після проведення експериментальної роботи спостерігається збільшення цих показників в експериментальних групах.

Виявлено тенденцію збільшення кількості учнів, які можуть бути віднесені до достатнього рівня (на 15,85%) та середнього (на 9 %). Зменшення на 33,20% низького рівня. У контрольних групах значних змін не відбулося.

Ефективність проведеної роботи спостерігається у збільшенні обсягу знань з проблеми виховання поваги до дорослих. Характеризуючи зміст запропонованих понять, молодші школярі пов'язували їх з

практичною діяльністю. Цьому сприяло, на нашу думку, систематичне застосування різноманітних вправ та завдань. Так, учні, відповідаючи на питання, у чому виявляється повага до дорослих, стверджували: «уважне ставлення до людей, бути обережним у відношенні до них, уміння вислухати».

Показники мотиваційно-ціннісного критерію вихованості поваги до дорослих, у порівнянні із даними констатувального експерименту, також зазнали відчутних змін в експериментальних групах, що не спостерігалось в контрольних групах. Результати діагностичного дослідження подано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Рівні вихованості поваги до дорослих (за емоційно-ціннісним критерієм) до і після формульовального експерименту, у %

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	3,3	2,5	3,1	19,2
Достатній	5,5	7,2	5,9	22,3
Середній	34,1	27,1	33,4	15,3
Низький	57,1	63,2	57,6	43,2

Аналіз результатів здобутих даних засвідчив, що відбулося зростання кількості молодших школярів експериментальної групи з високого рівнем, у порівнянні з контрольною групою (6,5% до початку дослідно-експериментальної роботи і 23,8% після її завершення). Збільшився також і показник достатнього рівня (на 21,2%). Необхідно зазначити, що зменшлась кількість учнів на середньому (з 29,3% до 14,1%) та низькому (56,1% до початку роботи і 32,8% після закінчення) рівнях.

Натомість у контрольних групах подібних змін не відбулося. Аналіз зафіксованих результатів проведеного спостереження та опитування батьків і педагогів засвідчив, що молодші школярі експериментальних груп стали

тактовнішими та уважнішими до дорослих, до самих себе, доброзичливішими до оточуючих.

Контрольний експеримент передбачав визначення кількісних результатів показників вихованості поваги до дорослих за діяльнісно-поведінковим критерієм, як це представлено у таблиці (2.4).

Таблиця 2.4

**Рівні вихованості поваги молодших школярів до дорослих
(за діяльнісно-поведінковим критерієм) до і після формувального експерименту, %**

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	6,1	7,6	6,5	23,8
Достатній	7,9	8,7	8,1	29,3
Середній	29,7	30,3	29,3	14,1
Низький	56,3	53,4	56,1	32,8

Після проведеної роботи в експериментальній групі спостерігається суттєве зростання кількості учнів початкових класів, рівень вихованості поваги до дорослих характеризується як високий. Подібну тенденцію виявлено і на достатньому рівні. Необхідно зазначити важливість того, що зменшується чисельність на середньому та низькому рівні в експериментальних групах.

Про ефективність обґрунтованих психолого-педагогічних умов виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного в позакласній роботі свідчить позитивна динаміка рівнів вихованості означених якостей в учнів експериментальних груп (як це видно з таблиці 2.5).

Таблиця 2.5

**Динаміка вихованості поваги молодших школярів до дорослих у
контрольній та експериментальній груп, %**

Рівні	Групи			
	Експериментальна		Контрольна	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	6,5	20,4	6,2	6,4
Достатній	8,8	26,6	8,5	8,33
Середній	28,3	20,20	28,4	24,6
Низький	56,4	32,8	59,9	60,7

Наведені дані свідчать, що результат формувального експерименту здійснено з метою оптимізації виховного процесу молодших школярів. Після проведеної роботи в експериментальних закладах спостерігається суттєве зростання кількості учнів початкових класів, рівень вихованості поваги до дорослих характеризується як високий. Подібну тенденцію виявлено і на достатньому рівні. Необхідно зазначити важливість того, що зменшується чисельність на середньому та низькому рівні в експериментальних групах.

Аналіз результатів засвідчив, що проведена дослідно-експериментальна перевірка ефективності психолого-педагогічних умов виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного в позакласній роботі забезпечила позитивну динаміку показників досліджуваного феномену.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань і дали підстави для формулювання наступних висновків:

1. Здійснено історико-педагогічний аналіз проблеми виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку. З'ясовано, що означена проблема є актуальною, знайшла певне висвітлення у філософських і психолого-педагогічних дослідженнях минулого й сучасності. Проаналізовано стан дослідженості проблеми виховання поваги до дорослих в педагогічній теорії та практиці виховання молодших школярів.

У результаті узагальнення поглядів науковців на основні поняття дослідження розкрито сутність поняття «повага до дорослого» як моральну якість, яка ґрунтується на визнанні гідності людини, реалізується у взаємодії з іншими людьми, що знаходить свій прояв у ввічливому (тактовному, доброзичливому) та толерантному поводженні (уважному ставленні та безоцінному прийнятті іншої людини, чуйності, емпатії, розумінні).

«Виховання поваги молодших школярів до дорослих» визначено як складову загального виховного процесу, систематичну і планомірну діяльність навчальних закладів та сім'ї, спрямовану на виховання школяра, який ставиться до дорослої людини як до цінності.

2. Розкрито особливості виховання поваги молодших школярів до дорослих. Важливим чинником, що формує моральні якості особистості, а саме – повагу до інших, є відносини, у системі яких сім'я виконує свою основну виховну функцію. Для формування особистості, орієнтованої на гуманістичні цінності, ставлення до людини як до цінності потрібна гуманізована система відносин у сім'ї.

Розвиток поваги до дорослих у молодших школярів пов'язаний з особливостями дитячо-батьківських відносин, а також важливими є взаємини між батьками, їх подружні стосунки. Для позитивних сімейних відносин

характерними є повага, близькість з батьками, прояв любові. Особливості побудови позитивних взаємовідносин між батьками і дітьми – це неперервність у передачі дитині відчуття любові, симпатії; готовність ділитися з дітьми часом, знаннями, досвідом. Саме від них залежить те, як ставиться дитина до оточуючих і до своїх батьків.

У формуванні поваги до дорослих важливим є рівень значимості педагога для школярів, його авторитет, наскільки вчителю довіряють учні.

3. Визначено критерії вихованості поваги до дорослих у молодших школярів з відповідними показники:

когнітивний (обсяг знань про повагу до людини, визначення її сутності та ознак, способів прояву, уміння характеризувати повагу (неповагу);

емоційно-ціннісний (усвідомлення необхідності емоційно-ціннісного ставлення до дорослого, доброзичливість; вміння слухати й «чути» співрозмовника, позитивно реагувати на інформацію, що надходить від нього; особливості прояву неповаги до людини (агресія, байдужість, атолерантність та ін.),

діяльнісно-поведінковий (практичні навички, уміння і досвід проявляти повагу до дорослих у конкретній ситуації).

На основі визначених критеріїв вихованості поваги до дорослих та їх показників було схарактеризовано рівні вихованості поваги до дорослих у молодших школярів: високий, достатній, середній та низький.

4. Теоретично обґрунтовано *педагогічні умови* виховання у молодших школярів поваги до дорослих у процесі позакласної роботи:

застосування інноваційного змісту, форм і методів позакласної роботи у вихованні поваги до дорослих в учнів початкової школи;

забезпечення активної співпраці вчителів, батьків, школярів у системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, спрямованих на шанобливе ставлення один до одного.

Експериментально перевірено *форми і методи* виховання поваги до дорослих у молодших школярів. Зокрема такі інноваційні форми організації виховання поваги до дорослих в учнів початкової школи у позакласній роботі: години спілкування, диспути, тренінгові заняття, години відвертої розмови, години взаємовиховання, рольові ігри, проєктна робота, казкотерапія, благодійні акції. Запропоновано тематику виховних справ та проєктної діяльності (творчо-пошукові моральні діалоги, презентації).

З урахуванням того, що ефективність формування поваги до дорослих можлива за умови забезпечення співпраці вчителя, батьків, школярів у системі особистісно-значущих суб'єкт-суб'єктних відносин, спрямованих на шанобливе ставлення один до одного, розроблено моделі батьківських зборів у формі ділової гри, тренінгів, родинних виховних заходів.

Результати контрольних зрізів продемонстрували позитивні зрушення рівнів вихованості поваги до дорослих у експериментальній групі: зростання високого рівня з 6,5 % до 20,4 %, достатнього – з 8,8 % до 26,6 %.

Водночас суттєво зменшилася кількість учнів із середнім та низьким рівнями, відповідно з 28,3 % до 20,2 % та з 56,4 % до 32,8 %.

Таким чином, здійснена нами дослідно-експериментальна робота та її результати підтвердили ефективність визначених педагогічних умов та апробованих форм та методів виховання поваги до дорослих у дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі та необхідність творчого використання їх у практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини : наук.-метод. посіб. АПН України Інститут проблем виховання. К. : ЗАТ “ЕКСИМСЕРВИС”. 2004. 96 с.
2. Акимов В. А. Структурні аспекти морального виховання школярів. *Рад. шк.* 1984. № 9. С. 27–30.
3. Амонашвілі Ш. Гуманна, толерантна педагогіка Ш. Амонашвілі компас для освіти ХХІ ст. Педагогіка толерантності. 2001. № 3/4. – С. 199–203.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К.: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 278 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К.: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
6. Бех І. Д. Гідність як духовний геном особистості. *Педагогіка і психологія.* 2009. № 1 (62). С. 76–89.
7. Бех І. Д. Моральна свідомість у поведінці вихованця. *Позаклас. час.* 2012. № 23/24. С. 50–55.
8. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності.* 2001. № 2 (16). –С. 17.
9. Бех І. Д. Я як джерело духовного саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія.* 2011. № 3. С. 5–16.
10. Бех І. Д. Вчинок у морально-духовному розвитку особистості. *Початкова школа.* 2006. № 3. С. 1–4.
11. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. *Педагогіка і психологія.* 2011. № 2. С. 37–44.
12. Бех І. Життя особистості у просторі духовності. *Початкова школа.* 2012. № 3. С. 7–9.
13. Білик В. Проектна діяльність – основа розвитку творчих здібностей молодших школярів. *Початкова школа.* 2013. № 3. С. 6–8.

- 14.Бужина І. В. Вплив особистості вихователя на формування гуманістичних відносин молодших школярів. *Наша шк.* 2001. № 3. С. 9–10.
- 15.Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. К.; Ірпінь: Перун, 2004. 1440 с.
- 16.Волошанська І. В. Суб'єкт-суб'єктні стосунки у процесі виховання як необхідна умова його демократизації. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. Херсон: Вид-во ХНУ*, 2007. Вип. 45. С. 154–157.
- 17.Ворожейкіна О. М. Щоб життя у класі було цікавим. Х.: Вид. група “Основа”, 2012. – 223 с.
- 18.Гаряча С.А. Виховання основ етичної культури молодших школярів у навчально-виховному процесі: автореф...канд.педагог.наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. К., 2010. 20 с.
- 19.Геник М. Формування морально-етичних понять у позаурочній виховній роботі. *Початкова школа.* 2012. № 1.С. 49–51.
- 20.Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
- 21.Десятник К., Андрійчук С. Використання методу проектів в освітньому процесі початкової школи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Сер. Педагогічні науки.* 2019. № 2(386). С. 16–22.
- 22.Ділові ігри з батьками : психологічний тренінг. *Позаклас. час.* 2012. № 23/24. С. 83–86.
- 23.Духовні потреби дітей України: монографія / під ред. Ж. В. Петрочко. К.: Видав. дім “Камета”, 2005. 169 с.
- 24.Етика: навч. посіб. / Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М.Лінчук та ін. К.: Либідь, 1992. 328 с.
- 25.Заміщак М. Психологічні аспекти дослідження моральної самооцінки у молодших школярів. *Освіта регіону.* 2011. № 2. С. 205–208.

26. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. Вища шк., 1997. 304 с.
27. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: в 3 кн., 6 т. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. 1, т. 1. Зимовий цикл. 400 с.
28. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: в 3 кн., 6 т. К.: АТ «Обереги», 1994. Т. 2. Весняний цикл. С. 388–392.
29. Кириленко С., Горлач Т. Виховання загальнолюдських цінностей, свідомої дисципліни та культури поведінки учнів. *Початкова школа*. 2006. № 10. С. 44–47.
30. Киричок В. Етика спілкування вчителя з учнями. URL: <http://osvita.ua/school/method/psychology/1285/>.
31. Кирмач Г. А. Філософські, психологічні та соціально-педагогічні основи виховання цінності іншої людини. *Вісн. Нац. техніч. ун-ту України «Київський політехнічний інститут»*. Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. № 1 (25). С. 139–143.
32. Коберник О. М. Психолого-педагогічне проектування виховного процесу в сільській загальноосвітній школі: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.07. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. К., 2000. 389 с.
33. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. К.: Рад. шк., 1940. Т. 1. 246 с.
34. Кравченко Т. В. Учитель і сім'я: технологія співробітництва. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 2. С. 57–64.
35. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 17–30.
36. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи формування моральних норм поведінки молодших школярів. Миколаїв: ІЛОН, 2004. 154 с.

- 37.Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. К.: Рад. шк., 1972. – 335 с.
- 38.Малохов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. К.: Либідь, 2001. 384 с.
- 39.Мартиненко С. Діагностична методика визначення стратегії спілкування вчителя початкової школи з учнями. *Почат. шк.* 2013. № 7. С. 45–47.
- 40.Мартинюк М. Народні традиції в проектній діяльності молодших школярів. *Почат шк.* 2008. № 8. С. 56–58.
- 41.Мовчан В.С. Етика. К.: 2008, с. 70-79, 92-98, 122-125, 291, с. 70.
- 42.Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. К.: Шкільний світ, 2001.
- 43.Песталоцці Й. Г. Вибрані педагогічні твори. Київ–Харків : Радянська школа, 1938. Т. 1. С. 69.
- 44.Повалій Л. В. Виховання у підлітків поваги до батьків засобами етнопедагогіки: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. К., 1999. 203 с.
- 45.Повалій Л. Особливості батьківсько-дитячих взаємин у руслі гуманізації виховного процесу. Вчені записи Кримського інженерно-педагогічного університету. Сер. Пед. науки. Сімферополь: НІЦ КІПУ, 2012. Вип. 34. С. 19–23. 191
- 46.Повалій Л. Традиції поваги, турботи і милосердя. *Шкіл. світ.* 2004. № 14 (238) (квіт.). С. 8–11.
- 47.Подоляк Л. Г. Основи педагогічної психології: психологія виховання: навч. посіб. К.: Главник, 2006. 112 с.
- 48.Потапчук Т. В. Виховні можливості народної педагогіки. *Педагогіка і психологія.* 2007. № 3. С. 12-15
- 49.Психологічний словник-довідник. Навч. посібник. 3-тє вид. Реком. МОН України Приходько Ю.О., Юрченко В.І. 418 с. т. 2023 р.
- 50.Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / В. В. Рибалка. К.: Шкіл. світ, 2010. 128 с.

- 51.Родинна педагогіка: навч.-метод. посіб. / А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексєєнко та ін. К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. –216 с.
- 52.Рябошапка О. Діагностика готовності вихователів до виховання у дошкільників поваги до старості та людей похилого віку. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2014. Вип.. 49. С.174–178.
- 53.Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підруч. для студ. пед. фак-тів. К.: Генеза, 2002. 368 с.
- 54.Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти: посіб. для вчит. і метод. почат. навч. К., 2009. 226 с.
- 55.Селуянова М. В. Взаємодія сім'ї та школи як педагогічна проблема. *Зб. наук. пр. Сер. Пед. науки.* Херсон: ХДУ, 2012. Вип. 62. С. 176–180.
- 56.Сковорода Г. Твори: в 2-х т. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. Т. 1. Поезії, Байки, Трактати, Діалоги. 528 с.
- 57.Сковорода Г. Твори: в 2-х т. К.: Ін-т л-ри ім. Т. Шевченко, 2005. Т. 2. Трактати, Діалоги, Притчі, Переклади, Листи. 480 с.
- 58.Стельмахович М. Г. Народная педагогика. К.: Рад. шк., 1985. 312 с.
- 59.Сухомлинский В. О. Праця і моральне виховання. К.: Рад. шк., 1962. 153 с.
- 60.Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні. Шлях освіти. 1996. № 1. С. 24–27.
- 61.Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. К.: Рад. шк., 1966. 232 с.
- 62.Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинський. Х.: ВД «ШКОЛА», 2008. 1008 с.
- 63.Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Т.8. с. 11-61, 267-281.
- 64.Хоружа Л. Етика педагогічної взаємодії як основа збереження психофізичного здоров'я молодшого школяра. *Початкова школа.* 2009. № 7. С. 52–54.

- 65.Швецова І. В. Виховання поваги до людини у дітей молодшого шкільного віку: навчально-методичний посібник для педагогів загальноосвітніх шкіл, студентів педагогічних факультетів вищих навчальних закладів. Херсон: Айлант, 2014. 72 с
- 66.Швецова І. В. Виховання поваги до дорослих в українських народних традиціях. *Науковий вісник молодих учених ХДУ*: зб. наук. праць / ред. Г.В.Белан. Херсон, 2011. С.77–80.
- 67.Швецова І. В. Повага до дорослих як одна з якостей вихованої людини. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць / ред. Є.С. Барбіна. Херсон, 2010. Вип. 55. С.177–180.
- 68.Шугай Н.М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: дис... канд. пед. наук: 13.00.07. Рівнен. держ. гуманіст. ун-т. Херсон, 2007. 339 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зразки проєктів

«Школа добрих чародійників»

Вибір теми був пов'язаний із тим, що фантазія, чародійство, неочікувані зміни дуже близькі дітям молодшого шкільного віку.

Актуальність проєкту: сприяння формуванню моральної стійкості учнів, їх соціального досвіду. Для цього використовувався такий напрям педагогіки та психології, як казкотерапія, що передбачає спеціальні методи роботи з казкою, формує систему цінностей дитини.

Мета проєкту: продемонструвати на прикладі дитячої літератури, що чаклунство є в казці, ілюстраціях, музиці, у житті.

Завдання проєкту: формувати систему цінностей особистості – прагнення робити добрі вчинки, через активізацію творчості та підвищення рівня художнього сприйняття дітей і їх батьків, збагатити їх творчу уяву через знайомство з «чарівними» художниками-ілюстраторами, композиторами, письменниками. На цьому етапі проєктної роботи проводиться первинна діагностика, а саме анкетування учасників:

1. Які чари я знаю з казок?
2. Які чари я вважаю добрими?
3. Яким чарам я хотів би навчитися?
4. Три бажання, які виконає моя чарівна палиця?

Наступний етап проєктної діяльності – інформаційний. Він передбачав:

1. Знайомство з творчістю художників-ілюстраторів в дитячих казках.
2. Поглиблення і узагальнення знань про письменників казок.
3. Робота над словником проєкту, знайомство з теорією чародійства та методом «шести капелюх», що базується на ідеях Едварда де Боно.
4. Вибір способів створення нової казки.

Третій етап проєктної діяльності учнів початкових класів – дослідницький.

1. Опитування батьків, учнів. Узагальнення результатів.
2. Складання карти маршруту «Територія добрих справ».

Четвертий етап проєктної роботи – творчий.

1. Робота над створенням казки.
2. Створення і ілюстрація авторських казок.
3. Створення збірки казок.

Останній етап проєктної роботи – підведення підсумків проєкту.

У результаті здійснення проєкту учні роблять висновки. Насамперед чародійству (перехід з одного стану в інший) ми можемо навчитися і можемо створювати його самі, тому що добрі чари – це здатність людини змінювати себе, розвиватися, по-доброму впливати на оточуючий світ.

У ході тісного співробітництва вчителів, батьків і дітей протягом проектної роботи формується система цінностей особистості – розвиток бажання і вміння робити добрі справи. Спільна дослідницька, пізнавальна та творча діяльність, пов'язана зі світом дитячої літератури, живопису, музики, збагачує світ сім'ї, розвиває поведінку, комунікативну і творчу активність дитини.

У проектній роботі з дітьми молодшого шкільного віку в напрямі виховання поваги до дорослих можливо реалізувати проекти, педагогічною метою яких є сприяння формуванню моральних цінностей через систему спеціальних заходів із залучення школярів у активну самостійну діяльність. Серед педагогічних завдань необхідно виділити: 1) формування мотивів моральної поведінки; 2) закріплення знань про повагу до людей, милосердя, співчуття; 3) сприяння розвитку толерантності; 4) збагачення емоційного світу; підтримування здатності зміцнювати сімейні цінності. Для реалізації мети та завдань можна запропонувати наступні проекти: «Я іншому допоможу», «Милосердя».

«Я іншому допоможу»

Цей проект може бути присвячений «Міжнародному дню людей похилого віку» або «Дню захисників і захисниць України»

Мета і завдання проекту: виховувати поважливе ставлення до оточуючих; забезпечувати гармонійні взаємини родини й школи; виховувати бажання безкорисно допомагати людям; проявляти увагу до людей похилого віку.

Проект складається із блоків

I-III блоки – заходи для дітей:

I блок: акція (виготовлення ескізів вітальних листівок, обрання групи «Нова пошта»).

II блок: вечір присвячений «Дню захисників і захисниць України»

III блок – заходи для батьків: «Люди похилого віку – мудрі люди» (класні збори).

«Милосердя»

Мета і завдання проекту: виховувати прагнення прийти на допомогу; організувати допомогу дітям-сиротам.

I блок:

«Що таке добре й що таке погано?»

Форми взаємодії: етико-психологічний тренінг, ситуації вибору; класні години-міркування.

Завдання:

- пояснити учням категорії добра й зла, милосердя;
- протиставити шкідливі звички, аморальну поведінку загальнонародським моральним цінностям;
- запобігати негативним явищам.

II блок: Театральний фестиваль.

III блок: «У світі добра» (фотовиставка).

IV блок: Спільні заходи для дітей і батьків:

1. Благодійна акція «Діти дітям»
2. «У світі добра» (фотовиставка).

«Народні традиції»

Мета і завдання проекту: поповнити і систематизувати знання учнів про побут і звичаї українського народу; ознайомити із сімейними реліквіями, які об'єднували й об'єднують всіх членів родини; виховувати глибокі почуття любові до сімейних традицій, і до батьків, пошани до людей; викликати бажання зберегти родинні традиції.

Однією з форм використання народних традицій є проведення тематичних декад. Народнознавча робота може бути висвітлена у підсумковому огляді-заліку, де кожний клас, що брав участь у декаді, звітує про виконану роботу.

Результати можуть бути оформленні у вигляді:

- сторінки рукописної книги,
- альбому з малюнками,
- відеофільму тощо.

«Вивчення родоводу сім'ї»

Завдання: формувати моральну свідомість молодших школярів, сприяти нагромадженню практичного досвіду, стимулювати поведінку і організацію спільної діяльності дітей та їх рідних, що справлятиме позитивному впливу на виховання у дітей поваги до дорослих.

Досить корисно, щоб діти виконували роботу разом з батьками. Вони збирають і систематизують фактичний матеріал – історію родоводу. Велике моральне задоволення отримує вся родина, коли спільно, під час пошукової роботи, віднаходить перекази, легенди про гідних пошани і наслідування представників свого роду, детальніше дізнаються про життя і рід заняття своїх пращурів.

Результат: сімейні альбоми – своєрідні літописи роду, у яких записані імена і прізвища родичів, назви професій, хто де жив і працював.

Розроблені моделі батьківських зборів з батьками

Тема: Які ми батьки?

Важливо знати наявний стан психолого-педагогічної підготовки батьків до виконання виховної функції. Для цього необхідно оволодіти інформацією щодо того, в яких стосунках перебувають дорослі й діти в сім'ях.

Велике значення мають знання батьків про найбільш гострі проблеми сучасної сім'ї: біологічні й мікросоціальні причини дитячої нервозності; причини появи «важкості» у поведінці здорової дитини; шляхи подолання проблем міжпоколінних взаємин батьків і дітей, побудованих на визнанні і прийнятті дитини як особистості, що передбачає вияви довіри, глибокої любові, емпатії, поваги. Належне знання об'єктивних умов дає змогу розробляти стратегію роботи з батьками як найбільш важливий і складний її елемент.

Мета: розглянути особливості значущості дорослого в сім'ї; ознайомити із можливими шляхами встановлення і розвитку відносин взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги між старшими і молодшими членами сімей.

Форма роботи: класні батьківські збори.

Вчитель: Важко уявити щасливу сім'ю без дитини. Давайте спробуємо порівняти її з чимось.

- Дитина, як сонячний зайчик
- Як веселка – кольорова, яскрава.
- Світлячок.
- Посмішка.

Так, ким би не була дитина, вона є незвичайним чудом у Вашій сім'ї. Ми маємо важливу місію – виховання дитини. Як ми це робимо? Яких методів дотримуємося? І які поради ми могли б дати один одному. Давайте спробуємо визначити правила успішного виховання. (Вчитель записує запропоновані методи на дошці).

Вчитель: Сьогодні у нас є можливість з'ясувати, якими є діти для Вас і якими вони бачать дорослих. У основі – взаємовідносини, що складаються у Вашій сім'ї.

1. Для цього розглянемо тактики виховання, які прийняті в сім'ях, і тоді можемо побачити, що представляє собою взаємна значущість у ній. У кожній сім'ї об'єктивно складається відповідна, не завжди усвідомлена нею система виховання. Це стосується розуміння цілей виховання, формування його завдань і цілеспрямованого застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна й чого не можна допускати в стосунках із дитиною.

У одних батьків вимоги, які вони висувають перед дитиною, відповідають очікуванням педагогів. В інших системах домашнього

виховання у багатьох випадках вимоги суперечать принципам, затвердженим у школі. Дитина, стикаючись із протилежними вимогами, переживає ці протиріччя, не може визначити своєї життєвої позиції; розвиток її особистості деформується.

Виділяють чотири тактики виховання в сім'ї й чотири типи сімейних взаємовідносин відповідно, що є передумовами і результатами їх виникнення: диктат, опіка, невтручання і співробітництво.

Диктат у сім'ї проявляється в систематичному придушенні одними членами сім'ї (дорослими) ініціативи і почуття власної гідності в інших її членів.

Важливе значення має те, як виглядають в очах дитини деспотичні дорослі. Статус їх високий, права і влада незаперечно великі. Вийшовши навіть на час з поля зору деспотично пригнічуючого батька або матері, діти при вирішенні багатьох життєво важливих проблем орієнтуватимуться на еталони і позиції однолітків і будуть діяти свідомо всупереч принципам, що насильно впроваджувалися в їхню свідомість і поведінку.

Батьки, які вибирають такі види впливу як наказ і насилля, стикаються з протистоянням дитини, яка відповідає на тиск, погрози лицемірством, обманом, грубістю, а іноді щирою ненавистю. Таким чином, змінюються ціннісні якості особистості: самостійність, почуття власної гідності, ініціативності, віра в себе і в свої можливості. Безоглядна авторитетність батьків, ігнорування інтересів і думки дитини – все це гарантія серйозних негараздів формування його особистості.

Обговорення: Спробуємо визначити тактику поведінки для тих батьків, які обрали такі методи впливу на дитину.

Поради: Батьки повинні висувати вимоги до своєї дитини, виходячи з цілей виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, у яких необхідно приймати педагогічні і морально виправдані рішення. Але максимальна вимогливість дорослих повинна поєднуватися з максимальною довірою і повагою до дитини, у протилежному випадку вимогливість обертається грубим тиском.

2. *Опіка* в сім'ї – система відносин, за яких батьки, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, захищають її від труднощів, приймаючи їх на себе. Диктат і опіка батьків – явище одного порядку. Так, диктат передбачає насилля, наказ, жорсткий авторитаризм, а опіка – турбота, позбавлення від труднощів. Але результат багато в чому співпадає: у дітей відсутня самостійність, ініціатива, вони відсторонені від вирішення питань, які стосуються їх і загальних проблем сім'ї.

Розглянемо особливості значущості дорослого в сім'ї, де прийнята тактика опіки. Статус його досить високий, оскільки саме він визначає характер взаємодії з молодшими членами сім'ї (виняток становлять сім'ї, у яких володарює маленький деспот). Про реальний вплив дорослого на дітей судити важко, оскільки можливо, що, вийшовши з-під опіки (надовго

або тимчасово), вони, можливо, не стануть діяти, орієнтуючись на його позицію і точку зору. І тут авторитет влади переважає над владою авторитету і представляється як існування початкової привабливості дорослих (вони балують дитину, позбавляють її від турбот і неприємностей і тому їх люблять).

Таким чином, батьки постійно намагаються зробити так, щоб їх дитину не торкалися життєві труднощі, тим самим блокують процес серйозної підготовки дітей до зіткнення з реальністю. Саме тому діти, сформовані в умовах атмосфери опіки, стають непридатними, суб'єктивно і об'єктивно неблагополучними, не здатними до особистої і колективної відповідальності.

Обговорення: Спробуємо визначити поради, які можуть бути корисними для тих батьків, які обрали тактику опіки.

3. Система міжособистісних відносин у сім'ї, яка будується на визнанні можливостей і незалежного існування дорослих і дітей, може породжуватись тактикою *невтручання*. При цьому передбачається, що можуть співіснувати два світи: дорослі і діти, і ні тим ні іншим не слід переходити намічену межу.

Це тип взаємовідносин спричинений пасивністю батьків як вихователів, які ухиляються від активного втручання в життя дитини і віддають перевагу комфортному співіснуванню поруч із ними, що не вимагає зусиль. Однак, ставши на шляху формування індивідуаліста, сім'я як центр тяжіння, як свого роду емоційний магніт для дитини не існує. Життя близьких, їх радощі і негаразди стають закритими для неї. Але при цьому колись настає критичний момент – біда, хвороба, труднощі, коли від дитини вимагатимуть і участі, і втручання в суспільні проблеми. У цьому випадку необхідно зрозуміти, що причина цієї нездатності до вищезазначеного – це усталена система сімейних відносин.

Обговорення: Спробуємо визначити поради для тих батьків, у сім'ях яких існує тактика невтручання.

4. Четвертий тип взаємовідносин у сім'ї – *співробітництво*.

Співробітництво передбачає опосередкованість міжособистісних відносин у сім'ї загальним цілям і завданням спільної діяльності, її організації і високими моральними цінностями.

Саме в ситуації співробітництва переборюються егоїстичний індивідуалізм дитини. Сім'я, де провідним типом взаємовідносин є співробітництво, набуває особливої якості, стає групою високого рівня – колективом. Співробітництво – це спосіб організації зв'язків і взаємодії старшого і молодшого покоління в сім'ї, який для реалізації цілей морально виправданого виховання є оптимальним на противагу диктату, опіки та невтручання.

Життя дорослої людини наповнене складними, важкими, іноді драматичними ситуаціями. Щоб підвищити згуртованість сім'ї, необхідно зробити дитину не лише свідком подолання труднощів, але й прямим

співучасником цього процесу, причому, йдучи на це, сім'я об'єднується, зміцнюється її основа. Таким чином, розпочинається співучасть, без якої неможлива співпраця поколінь. Сім'я, три-чотири людини, сполучені родинними зв'язками, можуть стати, а можуть і не стати сімейним колективом залежно від того, якого характеру набудуть міжособистісні стосунки членів сім'ї. Чи будуть це диктат, опіка, байдуже співіснування або ж жертвність, егоїстичне ставлення до дитини. При цьому мається на увазі дієва турбота про дітей, їх блага і в той же час вимоги, які батьки висували б собі, знаходячись на їхньому місці. Виходити з єдиної моральної норми («до себе як до іншого», «до іншого як до себе») – це ті стосунки, що найбільшою мірою відповідають істинній гуманності й загальнолюдським моральним нормам.

Таким чином, серед вищезазначених тактик найбільш ефективною для виховання є співробітництво, у ході якого спостерігається взаємна значущість членів сім'ї.

Бажано, щоб наша зустріч була присвячена проблемі «бумерангу» у Ваших взаємостосунках з дітьми. Тому буде дуже добре, якщо Ви запам'ятаєте і користуватиметеся порадами, які ми сьогодні визначили.

1. Практикум:

А) моделювання виховних ситуацій: дитина виконала Ваше доручення.

Вимовте фразу: «Усе правильно» із різними емоційними відтінками, що передають задоволення, смуток.

Б) моделювання ситуації: син (дочка) виявив (ла) непослух. Вимовте фразу: «Що трапилось?» передаючи подив, гнів, очікування.

В) моделювання ситуації: ви звертаєтесь із проханням до дитини. Вимовте фразу «Допоможи мені» із різноманітними мотивами: наказ, прохання, надія.

Батьки порівнюють різні варіанти відповідей, роблять колективні висновки.

Практичні заняття з батьками

Слід зазначити, що найбільший інтерес у батьків на заняттях виявляється за умови поєднання теорії з практикою. Тому на заняттях ознайомлення батьків із теоретичними положеннями необхідно супроводжувати конкретним аналізом виховної роботи в сім'ї, спільним пошуком оптимальних шляхів вирішення якоїсь конкретної педагогічної ситуації.

З огляду на це, кожне заняття з батьками доцільно поділити на три частини: теоретичну, практичну і самостійну (домашні завдання батькам).

Перша – теоретична частина проходить у формі бесіди. Практична частина заняття має на меті поглибити й закріпити теоретичні знання. У ході заняття пропонуються запитання, які спонукають батьків розмірковувати.

Для аналізу пропонуються типові ситуації, що потребують осмислення типових помилок із метою їх запобігання, а також конструктивні, вирішення яких передбачає побудову процесу виховання у молодших школярів певної якості. Закріплення отриманих знань із метою формування стійких виховних навичок відбувається у вигляді домашніх завдань для батьків.

Тема: «Ставлення батьків до власних дітей»

Потреба дитини у самовизначенні, самореалізації та самоствердженні повинна знайти підтримку з боку інших учасників виховного процесу.

Успішність взаємодії сім'ї та школи – це також добровільність у співробітництві; впевненість батьків у професіоналізмі вчителя. Необхідно зазначити, що результативність у духовно-моральному вихованні залежить від відносин: «дитина – батьки», «учень – учитель», «батьки – вчитель».

Якщо ці взаєностосунки порушуються, виникає дезадаптація дитини, що призводить до неуспішності дитини у житті.

Мета: створити умови для зближення батьків і дітей, утворення єдиних морально-етичних цінностей; формувати повагу та уважність по відношенню до дітей та інших людей; спонукати батьків замислитися над вміння сприймати оцінку своїх учинків; виховувати почуття відповідальності за свої вчинки, уміння оцінювати їх.

Форма роботи: практичне заняття з батьками.

1. Вступне слово вчителя: Повага батька й матері до своїх батьків часто стає реальною моделлю ставлення до них самих їхніх дітей. На жаль, і в наш час існують родини, в яких забувають про те, що бабуся і дідусь теж потребують уваги, турботи, піклування. Там, де ці потреби задовольняються, діти починають усвідомлювати, що людина – найбільша цінність. Це стає їхнім життєвим кредом.

У системі внутрішньосімейних взаємин і спілкування не менш важливим є ставлення батьків до власних дітей.

Позитивний вплив на розвиток особистості дитини, здатної до самостійного життєвого вибору, відіграє гармонія природного і соціального в любові матері та батька до неї. Життя свідчить, що без батьківської любові дитина, як соціальна істота, не може нормально розвиватися. Відсутність батьківської любові робить дитину замкненою, черствою, жорсткою до інших.

2. Розмірковування батьків (їх визначення). Яка ж вона батьківська любов? Чому надмірна, сліпа любов до дитини стає небезпечною для оточуючих?

Яке ж ставлення до дитини є оптимальним, має ефективний вплив на формування у неї суспільно цінних життєвих ставлень, визначає її сучасне та майбутнє як члена сім'ї, а також – суспільства й громадянина. У ході бесіди батьки з вчителем виводять важливі принципи, яких слід дотримуватись

у вихованні дітей. Якщо серед них немає нижче зазначених, вчитель допомагає їх виокремити:

- скільки б дітей не було у родині, незалежно від віку, до них треба ставитись однаково справедливо;
- єдність вимог до дитини з боку всіх дорослих;
- врахування вікових особливостей дитини та її потенційних можливостей;
- повага до особистості дитини.

У чому полягає повага до дитини?

Повага до дитини – уміння сприймати її як рівноправного члена сім'ї, уважно, щиро ставитися до її інтересів, потреб; вірити в її можливості; дбати про розвиток у неї почуття власної гідності.

3. Практикум.

Батькам пропонується переглянути питання тесту та дати відповіді на них:

1. Як часто Ви хвалите себе?
2. Чи подобається Вам коли хвалять Вас?
3. За що можна хвалити?
4. Чи легко Вам себе хвалити?
5. Що Ви відчуваєте, коли Вас хвалять?

Згадайте кожне своє досягнення, кожному, навіть маленьку заслугу, кожному здійснену справу, якою Ви можете гордитися, людей, яким Ви допомогли. Згадайте події, які без Вашої участі прийняли би інший поворот.

Що Ви відчуваєте?

Розкажіть про своє ставлення до висловлювань, наведіть приклади з життя:

Дитину хвалять – вона вчиться бути благородною. Дитину підтримують – вона вчиться цінувати себе. Дитина живе у розумінні і доброзичливості – вона вчиться знаходити любов у цьому світі.

Учитель пропонує переглянути схему для орієнтації:

«Методи підтримки дитини. Шляхи підвищення самоповаги».

Що говорять батьки?

Що чує дитина?

Прийняття. Ти хороший (розумний та ін.) – Я хороший (розумний)

Увага. Я бачу тебе (відчуваю) – Я щось значу

Повага. Спасибі тобі за ... – Мої зусилля помічені

Схвалення. Я знаю про тебе щось добре – Я сам щось можу

Теплі почуття. Я тебе люблю – Я комусь потрібен

Таким чином, дитина відчуває, що дорослі розуміють її душевний стан, стає чутливою до добра. Поважаючи своїх дітей, надаючи можливість бути помічниками, ми маємо можливість виховати справжню особистість.

Важливо не тільки висловлювати власні думки, а й дослуховуватися до думок дітей. Необхідно зважати на прагнення дитини до активності, до самостійності.

Учитель пропонує проаналізувати, чи є в сім'ї спільні захоплення та інтерес.

4. Завдання (домашнє): З метою створення умов для зближення батьків і дітей, утворення єдиних морально-етичних цінностей можна, наприклад, провести спільну прогулянку містом або на природу.

5. Підсумок:

Таким чином, ставлення батьків до дитини виявляється в оцінках її дій, вчинків, результату діяльності. Оцінка – ефективний спосіб впливу дорослих на формування особистості дитини, виховання у неї моральних якостей, розвитку інтересів, здібностей. Діти відчують задоволення, радість, сором або смуток, коли дорослі їх хвалять за гарні вчинки чи дорікають за негідні.

Оцінюючи поведінку дитини, важливо давати їй змогу як найчастіше переживати позитивні емоції, радість від зробленої нею корисної справи для навколишніх.

Оцінюючи поведінку дітей, ми допомагаємо їй розібратися в соціальній важливості їхніх вчинків, крок за кроком розширяємо їхні уявлення про добро і зло, застерігаємо від конфліктів з навколишніми, допомагаємо на практиці засвоювати моральні норми.

Зрозуміло, що всі ці риси формуються у дітей під впливом багатьох чинників. Однак, вирішальну роль тут відіграють реальні людські взаємини у сім'ї.